

Rya Nabbe

Kulturmiljöunderlag inför detaljplaner i Ryhamnen
inom stadsdelen Rödjan i Göteborg

ADMINISTRATIVA UPPGIFTER

Kulturmiljöunderlag Rya Nabbe

Kulturförvaltningens dnr: 2004/15

Stadsbyggnadskontorets dnr: 1022/15, 0404/10

Foto om inget annat anges: Tom Wennberg

Omslagsfoto: Översikt över Rya nabbe och södra delen av Rya skog mot väster.

Topografiska och ekonomiska kartan: ©Lantmäteriverket.

Medgivande 507-98-3211

Göteborgs stadsmuseum, Norra Hamngatan 12, 411 14 Göteborg

Tel: 031-368 36 00. E-post: stadsmuseum@kultur.goteborg.se

© GÖTEBORGS STADSMUSEUM 2015

The logo for Göteborgs Stadsmuseum is a magenta-colored graphic. It features a stylized, jagged roofline or mountain shape at the top, followed by a solid magenta rectangle. Inside the rectangle, the words "GÖTEBORGS" and "STADSMUSEUM" are written in white, uppercase, sans-serif font, stacked one above the other.

**GÖTEBORGS
STADSMUSEUM**

Innehållsförteckning

Bakgrund	4
Syfte och metod	4
Geografisk avgränsning	5
Innehållsmässigt fokus	5
Fornlämningar	6
Krutkapellet	6
Tidigare kulturhistoriska underlag för området	6
Gällande skyddsbestämmelser för kulturmiljön i området	6
Detaljplan: Ackumulatortank i Ryahamnen inom stadsdelen Rödjan i Göteborg	7
Detaljplan: Verksamheter vid Skarvikshamnen inom stadsdelen Rödjan	7
Rya Nabbe och dess fortifikationshistoria	9
Försvaret av älven - älvlåset (1200-tal - 1900-tal)	9
Rya Nabbe (1689, 1719, 1789-)	11
Krutkapellet (1801-)	22
Rya skog (1678-)	25
Greve Mörner - vrak (1719)	25
Kulturhistoriska landskap vid Rya Nabbe och Göta Älvs mynningsområde	26
Älvlåset – försvaret av Göta älvs mynning	26
1. Stormaktstid 1644 – ca 1717 – Nya Älvsborg uppförs	27
2. Stora nordiska kriget och Fästningskommissionens påverkan på Älvlåset (1717–1868)	28
3. Det moderna försvaret 1899–1955	29
Sammanfattning av identifierade kulturmiljökvaliteter vid Rya Nabbe	30
Ackumulatortankens påverkan på kulturmiljön vid Rya Nabbe	32
Analys av vyer med fotomontage av ackumulatortank	34
Tålighetsanalys: Kritiska punkter samt identifierade kulturmiljökvaliteter och värden	35
Övergripande analys	35
Förståelsen av älvlåset och skansanläggningen vid Rya nabbe	35
Påverkan från reversibla tillägg	35
Visioner och kulturhistoriska möjligheter med Rya Nabbe och Rya skog	36
Tillgänglighet	36
Krutkapellet	37
Referenser	38

Sammanfattande plan: befästningspunkter i älvmynnigen

Sammanfattande plan: fortifikationshistoriska landskap i Göta Älvs mynningsområd

Figur 1. Vy över Rya Nabbe mot norr från Lilla Billingen.

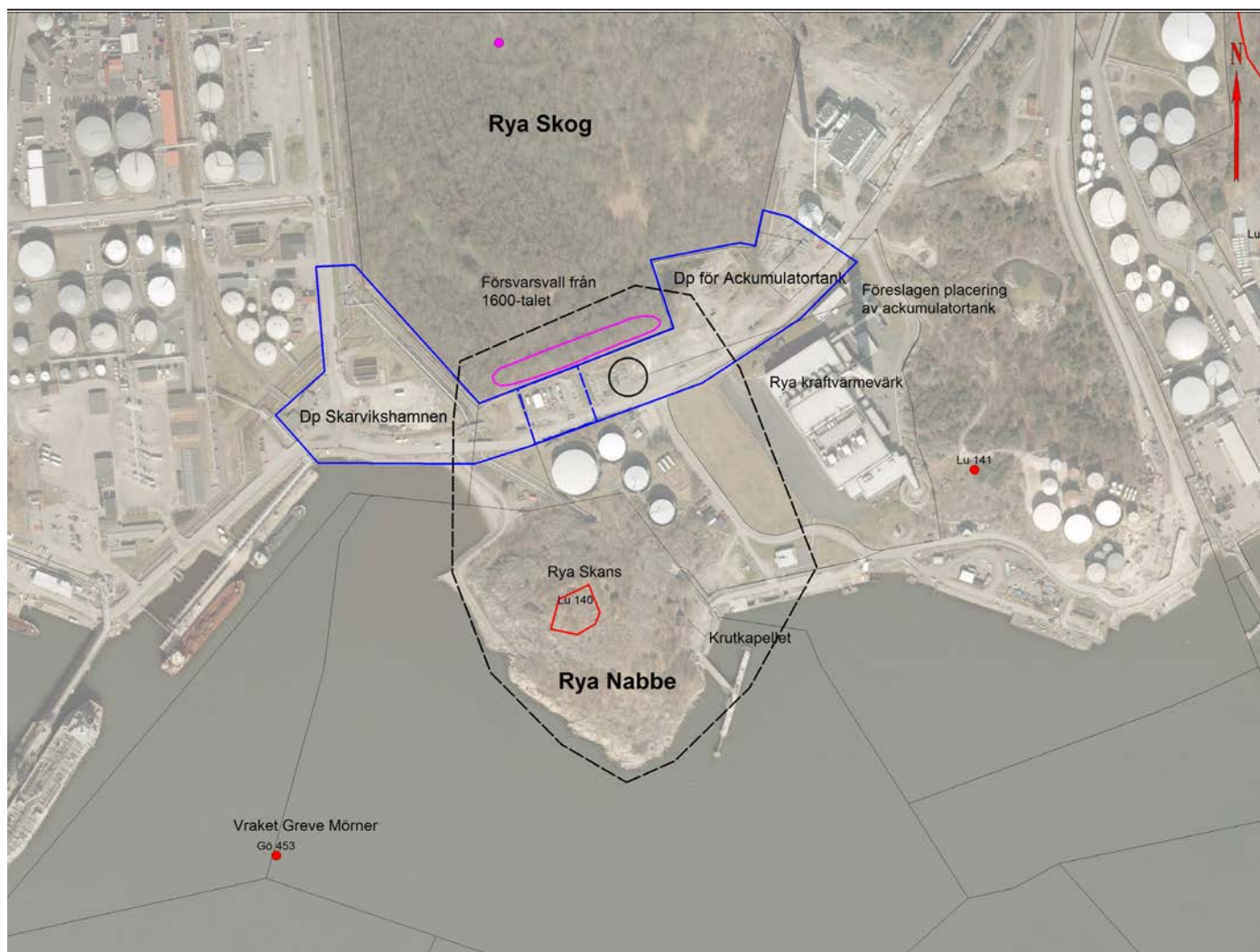
Bakgrund

Syfte och metod

Göteborgs stadsmuseum fick under våren 2016 i uppdrag av Göteborgs Stadsbyggnadskontor att ta fram ett kulturmiljöunderlag till två detaljplaner vid Rya skog och Rya Nabbe. Detaljplanerna gränsar till varandra och kommer tillsammans sträcka sig runt hela Rya skogs södra kant. Gränsen mellan de båda planerna är inte helt fastställd än. Detaljplan för Ackumulatortank i Rya hamn ligger på den östra sidan och syftar till att möjliggöra byggnation av en 60 meter hög ackumulatortank med tillhörande anläggningar. Göteborgs Energi ansvarar för exploateringen av ackumulatortanken. Detaljplan för verksamheter vid Skarvikshamnen planlägger den västra sidan av Rya skog och syftar till att möjliggöra industri- och hamnverksamhet i upp till 25 meter höga byggnader för Göteborgs Hamn.

Detaljplanerna påverkar kulturmiljön för befästninglämningarna på Rya Nabbe och i Rya skog. Uppdraget är att beskriva områdets kulturhistoriska värden. Dessa värden är aldrig tidigare utredda. Sammantaget är de arkeologiska lämningarna i det berörda området relativt okända och otillgängliga.

Arbetet genomfördes genom kart- och arkivstudier kombinerade med inventering och okulär besiktning i fält av de historiska lämningarna. Lämningarna och landskapet har studerats såväl från landsidan som från vattnet och farleden.

Figur 2. Översikt över de två detaljplaneområdena (blått) med Rya Nabbe och södra delen av Rya skog. Mellan detaljplaneområdena finns ett område som ännu ej har ett bestämt användningsområde. Streckad linje är av Stadsmuseet föreslagen fornminnesbegränsning.

Geografisk avgränsning

Det studerade området ligger vid Göta Älvs mynningsområde i anslutning till Rya Nabbe på Hisingen ca 4 km väster om centrala Göteborg. Rya Nabbe har historiskt byggts upp med en mycket tydlig strategisk koppling till Lilla Billingen tvärs över älven. Tillsammans har de fungerat som ett älvslås för att försvara fästningsstaden Göteborg. Det utredda området bör med nödvändighet ses i ett större geografiskt sammanhang, då kulturmiljön måste sättas i en landskapsmässig kontext och inte endast uppfattas som solitära punkter på kartan. Därmed kan man se hela älvmynningen som relevant kontext i sammanhanget.

Innehållsmässigt fokus

Syftet med detta underlag är att förklara lämningarna i deras historiska sammanhang och redogöra för vilka värden som är viktiga att särskilt beakta. Underlaget vill lyfta fram de upplevelsevärden och berättarinnehåll som är betydelsefulla för förståelsen av historien kring de fysiska lämningarna och identifiera vilka kritiska punkter som särskilt skall beaktas vid planering. Fokus i underlaget är försvarslämningarna i anslutning till Rya Nabbe samt det historiska sammanhanget i älvmynningen.

Fornlämningar

Skanslämningen och batteriet vid Rya Nabbe är idag översiktligt beskrivna i fornminnesregistret och benämnd Lundby 140. Skansen uppfördes ursprungligen på 1600-talet men hade stor betydelse som befästning långt fram i 1900-talet. Rya skans fungerade som ett älvslås tillsammans med befästningarna på Lilla Billingen tvärs älven. Försvarslämningarna vid Rya Nabbe har en otillräcklig begränsning till höjdens topp i fornminnesregistret. Det finns även en imponerande vallanläggning i Rya Skogs södras del som är en del av befästningslämningen. Fornlämningsbegränsningen är i sig inte juridiskt bindande utan alla de fysiska lämningar som kan argumenteras tillhöra försvarsanläggningen är att betrakta som ingående i fornlämningen (figur 2 och 24). Fornlämningsbegränsningens utbredning bör således officiellt justeras av Riksantikvarieämbetet.

Greve Mörner är ett vrak som ligger utanför Skarvikshamnen strax sydväst om Rya Nabbe (Göteborg 453, figur 2). Fartyget sänktes vid Tordenskjolds anfall mot Göteborg i september 1719 under Stora nordiska kriget.

På höjden öster om Rya Nabbe låg tidigare en stensättning från bronsåldern med en diameter på 5 meter (Lundby 141:1, figur 2). Stensättning undersöktes av Göteborgs arkeologiska museum 1967 och är idag borttagen.

Krutkapellet

Invid Rya Nabbes östra fot står idag ett näst intill intakt krutkapell uppfört i början av 1800-talet (figur 2, 14). Krutkapellet är av en standardtyp som vi vet byggdes invid skansarna runt Göteborg vid denna tid. Det finns belagda krutkapell även vid exempelvis Skansen Lejonet. Det aktuella krutkapellet är uppfört i trä på en stengrund och är det enda bevarade i Göta älvs mynningsområde.

Tidigare kulturhistoriska underlag för området

I anslutning till arbetet inför en planerad gasledning av Göteborgs Hamn genomförde Arkeologacentrum en kulturhistorisk förstudie 2013 vilket delvis berörde aktuellt område (Wennstedt Edwinger 2013). Gasledningens utbredning sträckte sig mellan Rya Nabbe och Rya skog. I förstudien framgår det tydligt att man inte förstått fästningslämningarnas utbredning och den äldre vallen i Rya skog nämns inte alls.

Rya kraftvärmeverk ligger strax öster om Rya Nabbe. Inget kulturmiljöunderlag tycks ha framtagits i samband med den exploateringen.

Gällande skyddsbestämmelser för kulturmiljön i området

Fornlämningar är skyddade enligt KML. Länsstyrelsen är den beslutande myndighet angående fornlämningar och fornlämningsmiljöer.

Enligt gällande plan från 1953 får området vid Rya nabbe endast användas som kulturresevat och får inte ”bebyggas i annan mån än att lokaler får anordnas under markplanet för de ändamål och i den utsträckning byggnadsnämnden prövar lämpligt; dock får byggnader av ringa storlek uppföras i den utsträckning byggnadsnämnden prövar detta erforderlig för bevakning.”

Detaljplan: Ackumulatortank i Ryahamnen inom stadsdelen Rödjan i Göteborg

Syftet med detaljplanen är att möjliggöra uppförandet av industriella och tekniska anläggningar för framförallt lagring av fjärrvärme och flis. Planen syftar även till att skydda en kulturhistoriskt värdefull byggnad (Dnr: 1022/15).

Göteborgs Energi önskar uppföra en ackumulatortank för fjärrvärme och har sedan tidigare en bränslemottagning och lagring av flis i området (figur 2). Bränslehanteringen har endast tillfälligt bygglov, på grund av att gällande detaljplan anger ändamål som avser förvaring, rening och distribution av oljor. Bränslehanteringen tillhör en biogasanläggning som ligger öster om planområdet och går under namnet GoBiGas (Gothenburg Biomass Gasification Project). I anläggningen produceras biogas genom förgasning av biobränsle och spill från skogsbruket. Anläggningen är en demonstrationsanläggning i samarbete mellan industri och högskola.

En ackumulatortank magasineras överskotts värme från fjärrvärme och fungerar som en utjämnings tank så att effekttopparna i fjärrvärmeproduktionen kan reduceras. Den planerade ackumulatortanken kommer att vara cirka 60 meter hög, med en diameter på cirka 25 meter. Det innebär att den blir en tydlig volym i stadsbilden och vikt läggs vid placering och utformning av tanken.

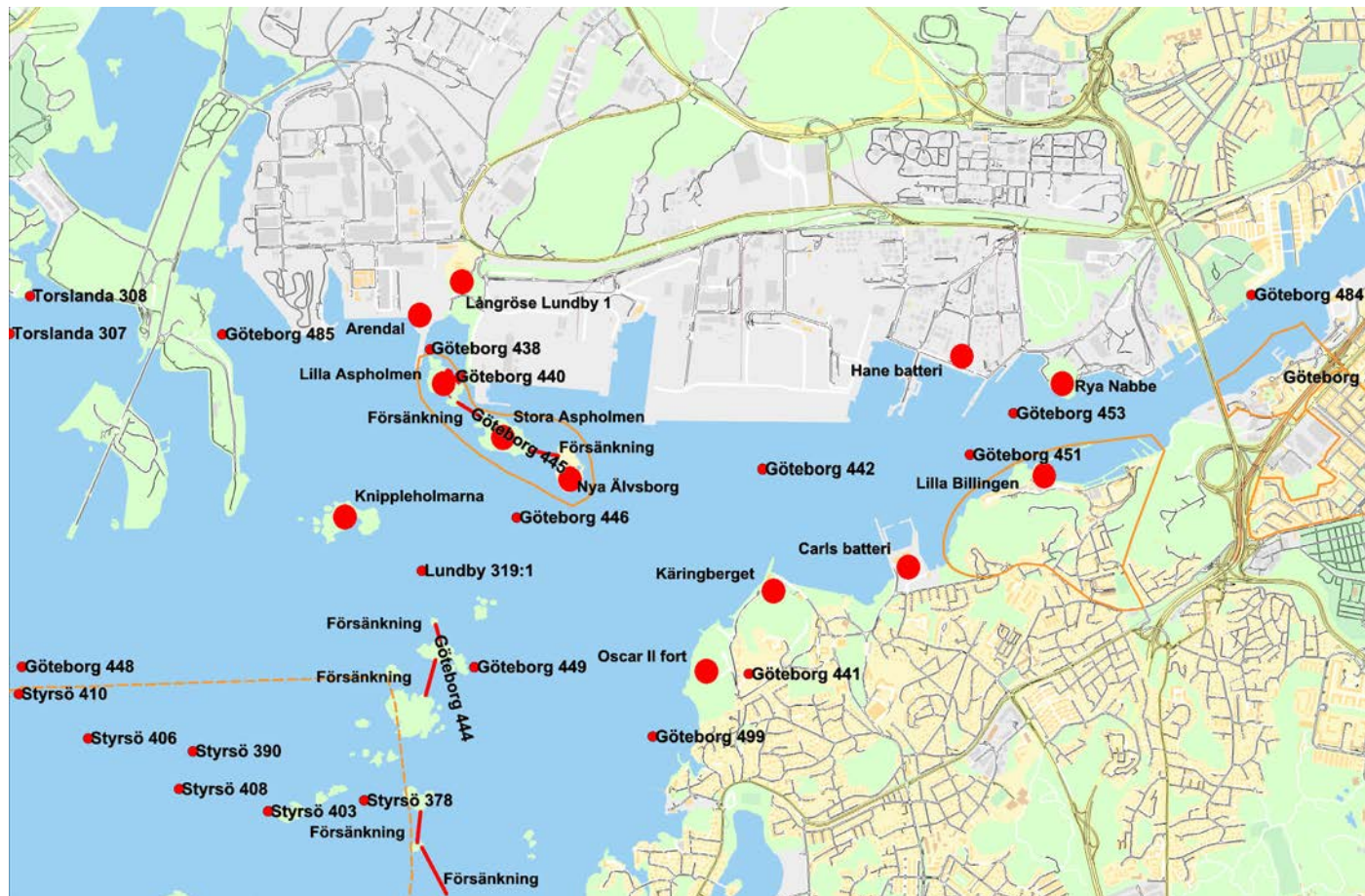
På Rya Nabbes östra fot finns ett intakt krutkapell, uppfört i början av 1800-talet. Detaljplanen syftar till att skydda denna kulturhistoriska värdefulla byggnad.

Figur 3. Vy över Rya Nabbe, Rya skog och Skarvikshamnen, mot väster. Foto: Averterer

Detaljplan: Verksamheter vid Skarvikshamnen inom stadsdelen Rödjan.

Detaljplan för verksamheter vid Skarvikshamnen planlägger den västra sidan av Rya skog och syftar till att möjliggöra industri- och hamnverksamhet i upp till 25 meter höga byggnader (figur 2) . Del av området mellan Rya skog och Rya Nabbe är i planförslaget utpekad för teknisk anläggning i upp till 5 meter byggnadshöjd. Göteborgs Hamn är exploatör för området. (Dnr. 0404/10).

Figur 4. Befästningslämningar i det studerade området. Orange markering visar riksintressen för kulturmiljövården.

Figur 5. Göta älv uppströms mot Älvsborgsbron och älvlåset vid Rya Nabbe (t.v.) och Lilla Billingen (t.h), en mycket viktig del av försvaret under 1700-talets andra hälft och början av 1800-talet. Användes även under Hannibalsfejden under 1600-talets mitt. Mitt i bild är platsen för Gamla Älvsborg.

Rya Nabbe och dess fortifikationshistoria

Kapitlet fokuserar på Rya Nabbes fortifikationshistoria men älvlåset som en del av försvaret av Göteborg kommer att kortfattat beskrivas för den övergripande förståelsen. Från mitten av 1600-talets har älmynningen ansetts mycket strategiskt viktigt att kontrollera. Före 1640-talet och bakåt har försvaret av Göta älvs dalgång framförallt skett innanför nuvarnade Älvsborgsbron eller från Gamla Älvsborg och uppströms.

Försvaret av älven - älvlåset (1200-tal –1900-tal)

Försvaret av södra älmynningen är en historia som vi vet går tillbaka långt ner i medeltid. Längre upp Älvdalen har vi Gullberg, Lindholmen och Älvsborg som samtliga anläggs under 1300-talet. Billingen befästes möjligen av danskarna 1411.

Gullberg och Älvsborg blir de huvudsakliga försvarpunkterna fram till den så kallade Hannibalsfejden på 1640-talet. Det är danskarna som ger den svenska fortifikationsmakten insikten att det yttre mynningsområdet är ytterst viktigt att försvara. Danskarna planerar först befästningar på Rya Nabbe och Billingen. Denna idé överges och istället befästs Kyrkogårdsholmen 1644, av Christian IV kallad "Gottenbrillen". Danskarna bygger ett blockhus och ställer upp kanoner.

Den danska flottan ger sig tillfälligt av vilket ger svenskarna chans att ta ett snabbt beslut. Kyrkogårdsholmen befästs med ett provisoriskt batteri under vintern 1644-1645 och senare återbyggs även delar av de danska befästningarna. Under 1647 började en permanent befästning uppföras och först 1653 godkändes det utförande som blev till den anläggning vi känner till idag med bastionsverk och ett hornverk mot norr. Fästningen ansågs i viss mån försvarsdugligt redan 1656. Under 1660 raderas Älvsborgs fästning att förse fästningen på Kyrkogårdsholmen med byggnadsmaterial och inventarier. Den får härmed namnet Nya Älvsborg och Wikefjorden ändrar samtidigt namn till Älvsborgsfjorden, vilket den heter än idag. Även Stora Aspholmen och Rya Nabbe befästs under 1600-talets andra hälft.

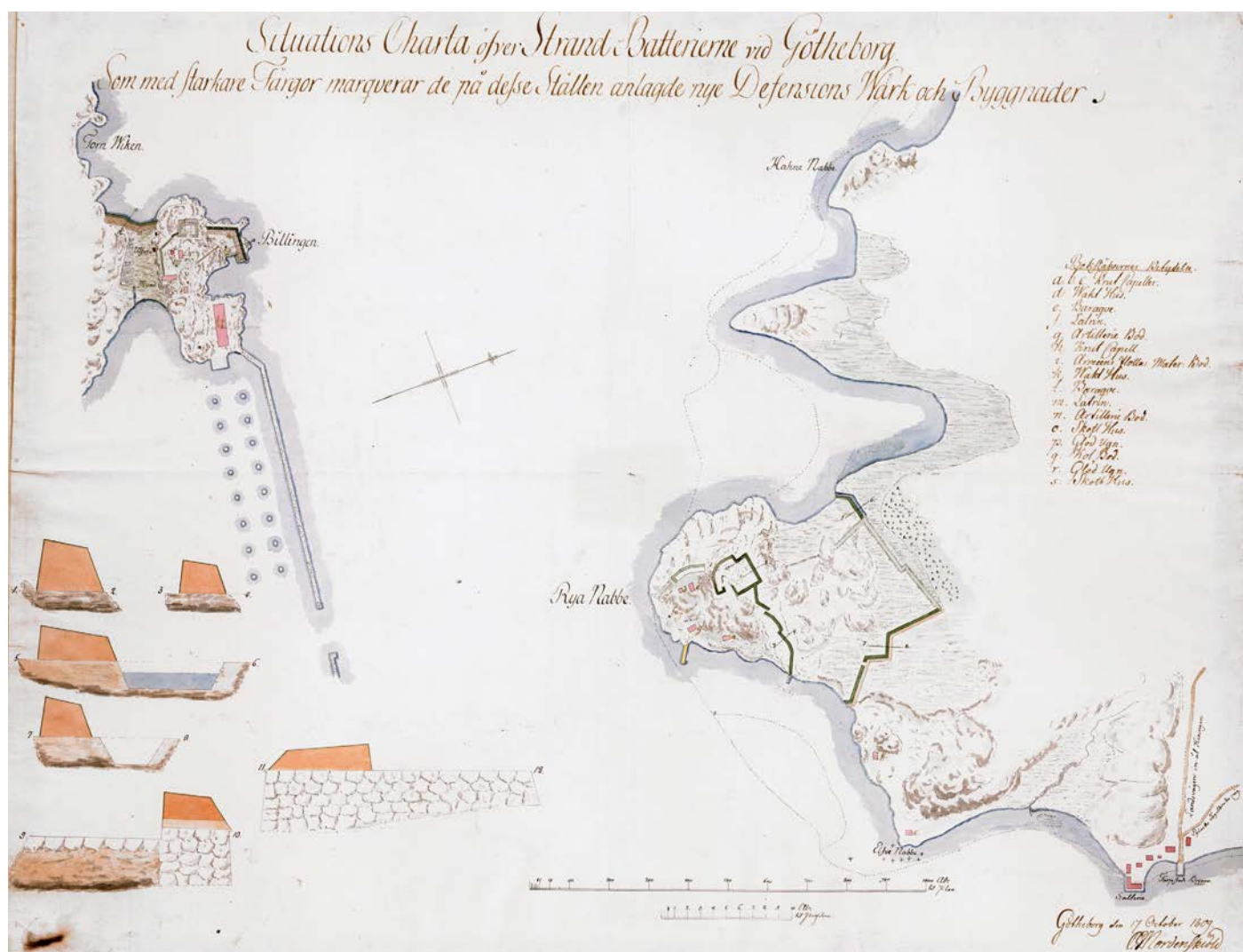
Under Stora nordiska kriget anfaller den danska Kattegattseskadern under ledning av Tordenskjöld Göteborg två gånger, 1717 och 1719. Det blir hårda strider vilka leder till att älmynningen befästes hårt med skansar, redutter och

batterier. Arendals redutt, Carls batteri, Hane batteri, batterierna på Billingen och Kärningberget, batteriet på Lindholmen samt befästnaden av Lilla Aspholmen kan nämnas i sammanhanget.

Under mitten av 1700-talet befästs Lilla Billingen och Rya Nabbe i syfte att bilda ett älvflås och bättre skydda den på fastlandet liggande örlogshamnen Nya Varvet, anlagd redan år 1700. Försvaret förbättras ytterligare runt sekelskiftet 1800 och 1806 ansågs Billingen och Rya Nabbe färdiga.

Oscar II:s fort (Älvsborgs fästning) uppfördes på Vesterberget 1904-1907 men redan 1930-talet ansågs fortet omodernt. Under denna tid moderniseras flera av de äldre försvarspunkterna där till exempel Rya nabbe och Billingen får moderna kanoner.

Ingen av ovan nämnda fortifikationsverk har idag någon funktion inom försvaret De är lämningar som vittnar om en våldsam tid och är en del av vårt gemensamma kulturarv.

Figur 6. Situationskarta över försvarsverken på Billingen och Rya Nabbe från 1809, norr åt höger i bild. Kartan visar vad som är byggt. Krigarkivet SFP Göteborg 706.

Rya Nabbe (1600-tal, 1719, 1789-1900-tal)

Denna utstickande nabbe bildade tillsammans med Lilla Billingen söder om älven ett smalare gatt i älvmynningen vilket tidigt diskuterades att befästas (figur 6). Under Hannibalsfejden 1644 använder sig danskarna av Lilla Billingen och Rya Nabbe för att uppföra en försänkning över älven (Ljungberg 1924:80). Planen är att skydda försänkningen med skansar på Lilla Billingen och Rya Nabbe. Detta misslyckas dock och försöket avbryts. Istället uppförs en skans av trä på Lilla Billingen av svenskarna efter generalkvartermästare Örnehufvuds ritningar.

Figur 7. Utsnitt ur plan från 1659 vilken visar Rya nabbe och den bevarade vallen med vallgrav i nuvarande Rya skog. Möjligen är detta planen som senare genomförs. Ett alternativ är att den redan är uppförd vid detta tillfälle. Krigarkivet SFP Göteborg 684.

Figur 8. Försvarsvallen i Rya skog, bild mot öster. Foto: Anette Lindgren.

Figur 9 Försvarsvallen i Rya skog, bild mot öster. Foto: Anette Lindgren.

Vallen i Rya skog (1600-tal)

Planen från 1659 visar en stjärnformad skans på Rya Nabbe som vi inte vet om den uppfördes (fig 7). Däremot kan vi vara säkra att den norra vallen byggdes. Inne i Rya skogs södra del finns den bevarad och den har en uppskattad höjd på ca 4 meter (fig 8). Den bevarade längden uppgår till cirka 160 meter. Vallen är av imponerande storlek och på mitten kan man tydligt identifiera den förskjutning som redan finns på planen från 1659 (fig 7, vid F). Norr om Vallen anas den tidigare vallgraven som idag är flack och ter sig som sumpig våtmark.

Det går inte med säkerhet säga när vallen är byggd, planen kan vara just en plan och bara visa det som var tänkt att bygga. Men sannolikt är den uppförd tidigast 1645 i samband med Hannibalsfejden på 1640-talet och senast 1689 då Rya Nabbe med säkerhet befästes. (Ljungberg 1924:126)

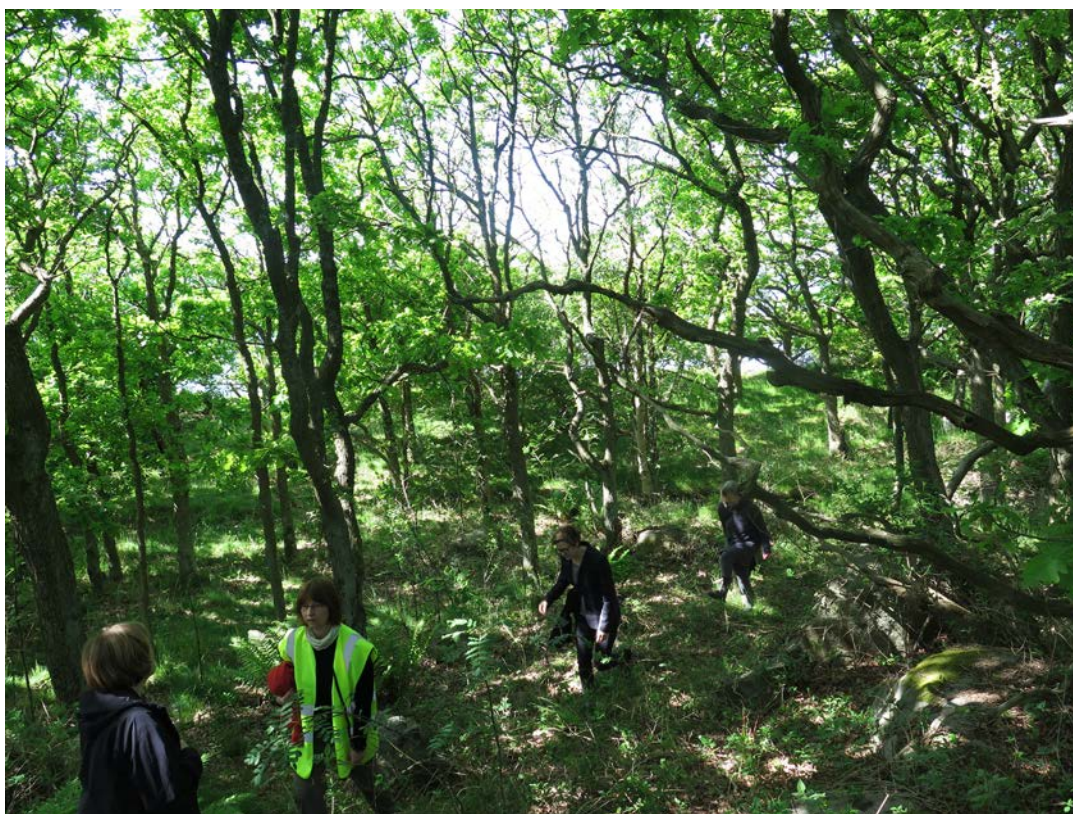
Figur 10. Rya Nabbe med vallen i Rya skog. På översikten är även kustlinjen från tidigt 1900-tal inlagd. under perioden 1600–1800 tal verkar bukten väster om vallen varit något djupare.

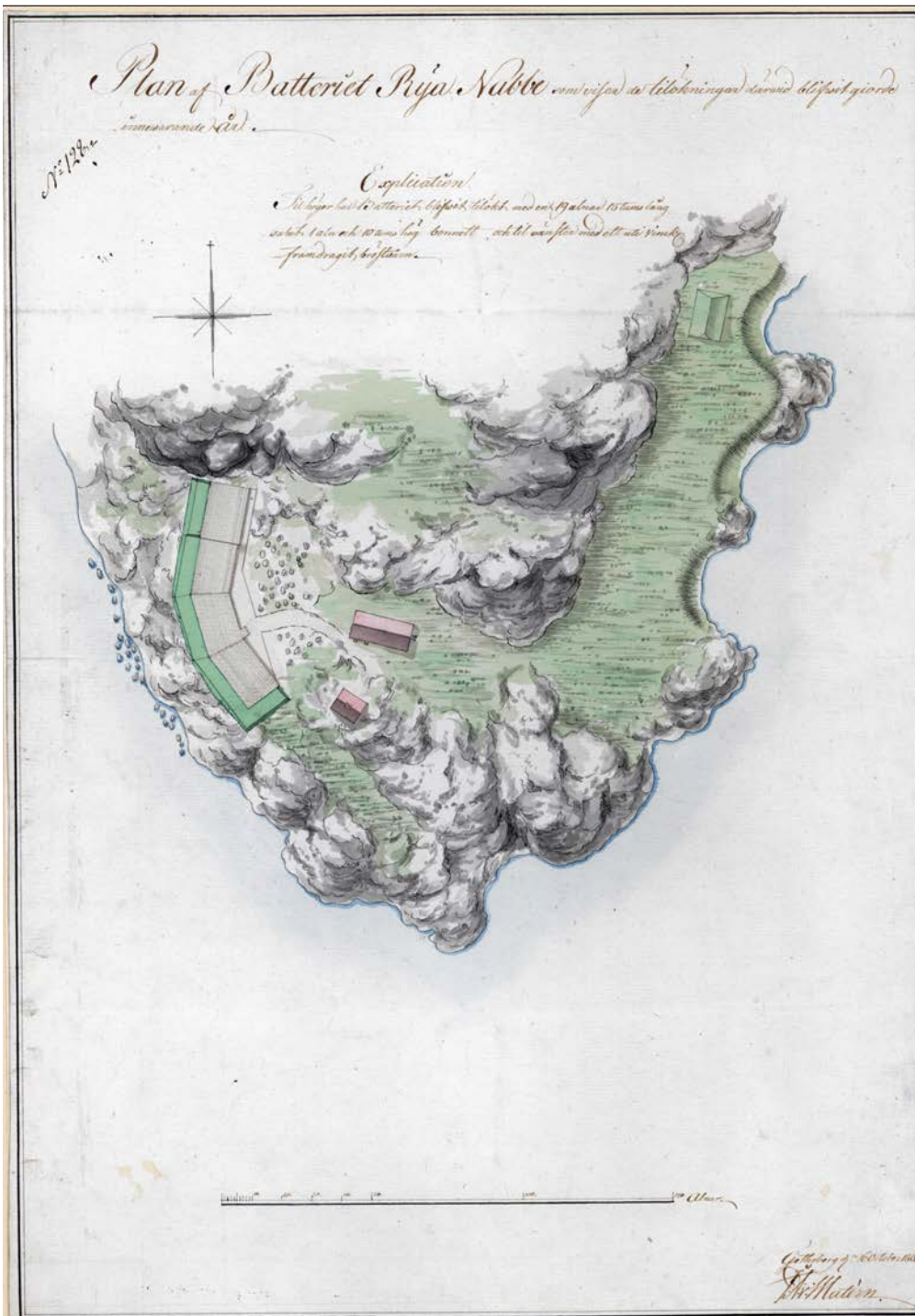
Figur 11. Översikt över den i Rya skog bevarade vall och vallgrav som tydlig syns på plan från 1659 (jmf fig X)

Figur 12. Planritning som daterats till 1770-tal men är troligen av yngre datering. Planen visar Rya Nabbe med det lägre belägna batteriet och den bevarade vällen med vallgrav i nuvarande Rya skog. Möjligen är detta planen som senare genomförs. Krigarkivet SFP Göteborg 229c.

Figur 13. Översikt över den lägre platån mot sydväst. Ytan är idag kraftigt beväxt men vallarna efter batterierna samt grunder till byggnader är ännu fullt synliga. Foto Tom Wennberg.

Figur 14. Översiktplan över Rya Nabbes södra nedre del från 1801. På planen syns det nedre batteriet troligen uppfört på 1700-talet, möjligen i en version redan 1689. Batteriet ligger på en lägre avsats där även en bebyggelse uppförts. I övre delen till höger syns krutkapellet. (Krigsarkivet, 424:201:482b).

Det nedre batteriet (1689, 1719)

Under 1689 uppförs ett mindre batteri vid nabben (Ljungberg 1924:126). I samband med Stora nordiska kriget 1719 planeras en försänkning mellan Rya Nabbe och Billingen. Försänkningen är till för att kunna hindra fri seglats i farleden. I samband med detta förbättras det tidigare påbörjade batteriet (kanonuppställningsplats). Möjligen är det det södra nedre batteriet som finns kvar ännu på de tidiga 1800-talskartorna. Nu uppförs återigen även en befästning, ett batteri, på Lilla Billingen tvärs över älven. Betydelsen av en befästning här hade även ökat då flottstationen vid Nya Varvet börjat uppföras 1700. En befästning på Lilla Billingen ansågs oundgänglig.

Det nedre batteriet är bevarat på den nedre avsatsen. På planritning från 1801 syns hur batteri och byggnader är disponerade på ytan (figur 14). I väster syns det bevarade krutkapellet.

Figur 15. Karta över Rya Nabbe från 1808. Norr till höger i bild. Befästningarna syns tydligt uppe på Rya nabbe. (Krigsarkivet, 424:201:705b).

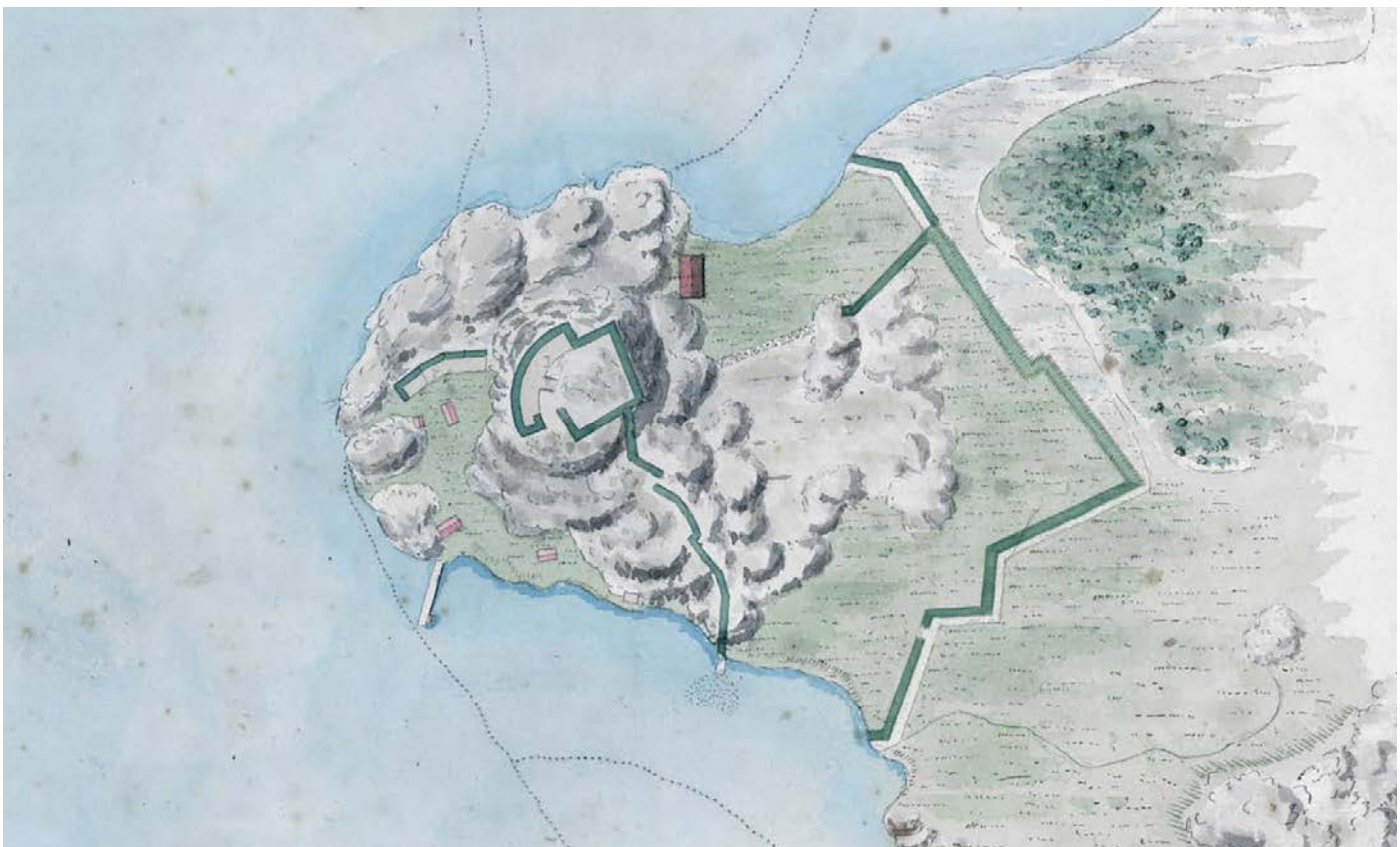
Förstärkningsarbeten (1789-1806)

Fästningskommissionen från 1733 ser, i likhet med Lilla Billingen, nyttan och vikten med att befästa Rya Nabbe, ”I synnerhet bör ett uppmärksammat öga hafwas uppå Rya Nabbe, ”hwarifrån inloppets förswar kan göras så mycket starkare om Batteriet thersammanstädes sättes i stånd” (Ljungberg 1924:182). Den vinkelformade befästningslämning vi ser invid Lilla Billingen idag är uppförd 1741-1742 med anledning av förlängning av fästningskommissionens slutsatser (Ljungberg 1924:181). Men det är först 1789 som förvarsverken på Rya Nabbe förstärks i samband med norska arméns framryckningar 1788. Det nedre batteriet färdigställs 1789 och under 1801-1802 färdigställs mycket av det som syns upp på berget samt försvarsvallen i norr.

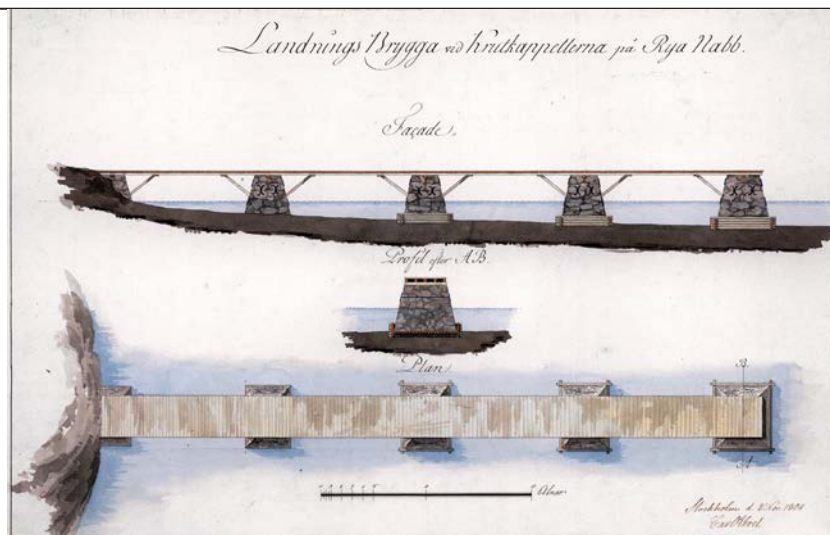
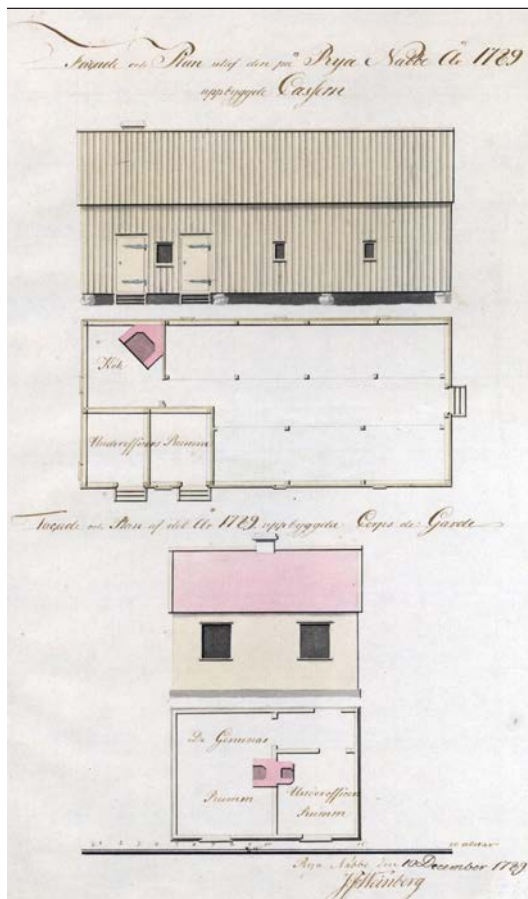
Anläggningen ansågs klar 1806. Vi vet dock att ytterliggare arbete genomfördes efter det vilket kartmaterialet tydligt påvisar. På karta från 1808 ser vi ett enklare bröstvärn på Rya Nabbes topp och försvarsvallen i dalgången åt öster är inte plane-rad. Planritningar från 1809 och 1820 visar dock en mera utbyggd befästning på nabbens topp och vallar är inritade åt öster. Det vi ser på nabbens topp är de vallar som finns kvar än idag.

Figur 16. Utsnitt ur karta över Rya Nabbe från 1809. Norr till höger i bild. Befästningarna syns tydligt uppe på höjden. Till skillnad från kartan från 1808 syns en mera avancerad befästning på toppen samt en planerad eller möjligen utbyggd försvarsvall i öster. Den äldre försvarsvallen mot Rya skog är ritad på ett annat sätt. (Krigsarkivet, 424:201:706).

Figur 17. Detalj ur karta i ett franskt kartverk från 1820. Norr till höger i bild. Befästningarna syns tydligt uppe på Rya nabbe. Rya skog syns inritat till vänster om Rya Nabbes äldre försvarsvall. (Krigsarkivet, 424:201:503q).

Figur 18. Landningsbrygga vid krukappellerna vid Rya Nabbe från 1804. (Krigsarkivet, 424:201:282c).

Figur 19. Fasad- och planritning över kasern på Rya Nabbe från 1789. (Krigsarkivet, 424:201:464b).

Figur x. Försvarsvall på Rya Nabbes krön som möjligen här till 1700-talets uppbyggnadsfas. Foto: Tom Wennberg.

Figur 20. Försvarsvall på Rya Nabbes östra slänt som sannolikt uppförde under tidigt 1800-tal. Foto: Tom Wennberg.

Figur 21. Det sydöstra kanontornet på Rya Nabbes krön vilket är inbyggt i den äldre skansanläggningen. Den är gjord i betong och uppförd på 1900-talet. Foto: Tom Wennberg.

Figur 22. Det nordvästra kanontornet med utsikt mot farleden och hamninloppet mot väster. Tornet är uppfört i betong och uppfört under 1900-talet. Foto: Tom Wennberg.

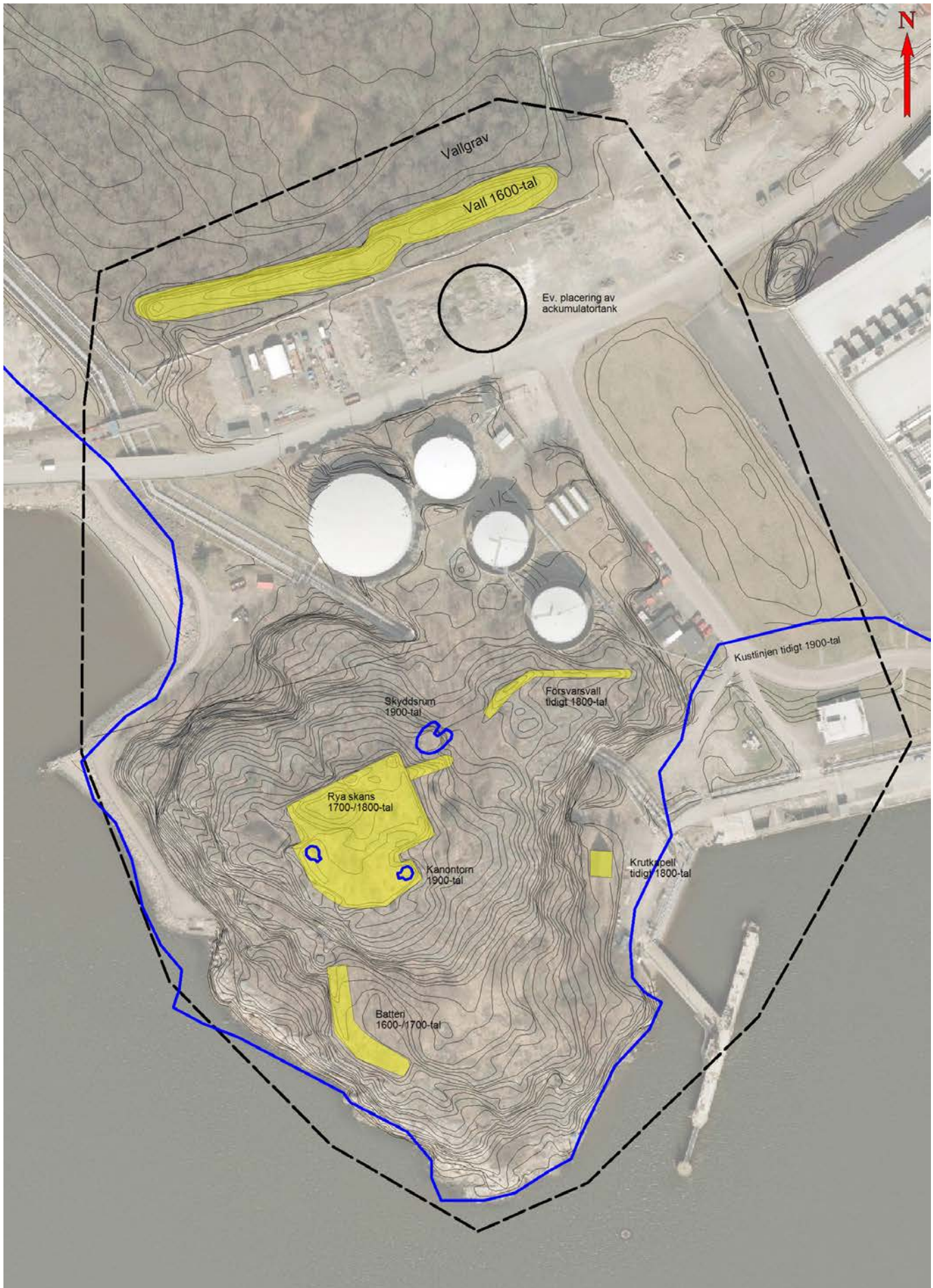
Figur x23 Översikt över Ryahamnen från mitten av 1900-talet från Nya Varvet. Rya nabbe syns längst till vänster och Rya skog anas bakom lastfartyget.

Fortifikationslämningar från 1900-tal

Rya Nabbe har även varit en viktig strategisk försvarspunkt under 1900-talet vilket två kanontorn tydlig vittnar om. På foto från 1900-talets första hälft syns tydligt den bevarade bebyggelsen på nabben. Dessa är idag tagna ur bruk. Under slutet av 1900-talet såldes marken av Statens Fastighetsverk (SFV) till en privat norsk ägare. Göteborgs kommun övertog senare ägandet och idag ägs nabben av ett dotterbolag till Göteborgs Energi.

Hamnverksamhet

Under slutet av 1800-talet ansågs hamnen yttre västra gräns sluta i höjd med Billingen och Rya Nabbe. Ryahamnen byggdes i början av 1930-tal, grunden till dagens Energihamn. Här utvidgade de stora oljebolagen snabbt sina tankanläggningar. Under 1950–60-talet tillkom Skarvikshamnensom som en ny oljehamn för att ytterligare svara upp mot de ökade behoven. Energihamnen i Göteborg är idag Sveriges största allmänna energihamn och viktig för energiförsörjningen i hela landet. I hamnen hanteras bland annat olja och det produceras till exempel etanol, bioolja, metanol med mera.

Figur 24. Översiktlig plan över synliga bevarade lämningar som kan knytas till Rya Nabbes fortifikationshistoria. De markerade lämningarna utgör inte en komplett bild utan skall ses som en översiktlig inventering och för orientering mot det äldre kartmaterialet.

Figur 25. Foto över Rya Nabbe medd krutkapellet cetralt bild, mot väster. Foto: Awerater.

Krutkapellet (1801-)

Vid Rya Nabbes östra fot står det idag ett mycket välbevarat krutkapell. Denna byggnad har överlevt från det tidiga 1800-talet när stora insatser gjordes för att upprusta Rya Nabbe. Krutkapellen var som det hörs ett ställe att förvara krutet. Man ville inte ha krutet för nära försvarsanläggningen då det var farligt om det skulle användas av angriparnas beskjutning. Det var även av stor vikt att krutet hölls torrt för att det skulle vara funktionellt.

Utifrån det äldre kartmaterialet vet vi att det funnits tre krutkapell vid Rya Nabbe men vi har även säkra uppgifter om krutkapell vid Skansen Lejonet och med stor sannolikhet fanns det på fler ställen.

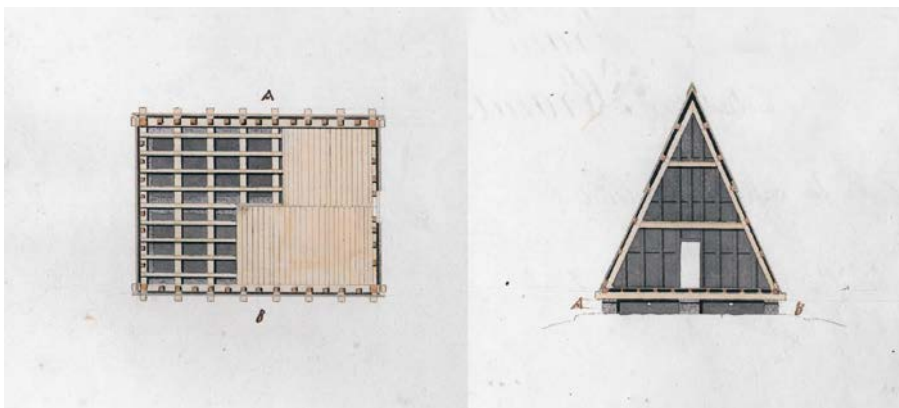
Figur 26. Översikt över krutkapelllets östra sida. Takbeklädnad består idag av korrigerad svartmålad plåt.

Figur 27. Foto över Rya Nabbe från sydväst från 1920-talet. Här syns tydligt den bevarade bebyggelsen på den nedre platån. Till höger i bild syns krutkapellet.

Figur 28. Foto över två krutkapell vid Gullbergs fot, mot sydväst. Krutkapellen är tydligt av samma modell som det som finns bevarat vid Rya nabbe. Kappelen vid Skansen Lejonet är idag rivna.

Figur 29. Planritning och sektion över krutkapell från 1820. Typen var tydligt en standardmodell som byggdes i anslutning till satellitskansarna runt Göteborg.

Detta skall inte ses som en fullständig byggnadsantikvarisk beskrivning utan är en översiktlig beskrivning av vad som observerats på plats. Krutkapellet är idag försett med ett plåttak som är lagd på stående råspont. Gavlarnas fasader utgörs av stående lockpanel vilka är slamfärgsmålade. Den norra gaveln är äldre och möjligen ursprunglig. Panelen där är uppsatt med handsmidd spik och har en dörrmed handsmidda gångjärn. Grunden består av en kalbruksmurad stenmur vilken är putsad med kalkbruk på utsidan.

Krutkapellet är tomt men har tidvis fungerat som lagerlokal. Huset är i två våningar och även andra våningen har ett trägolv. Stommen består av takstolar gjorda av träbjälkar vilka är i ett stycket från grundmur tillnock. Takstolarna står relativt tätt. Stommen är för övrigt i mycket gott skick.

Figur 30. Foto över krutkappellets norra välbevarade gavel, mot söder. Panel är spikad med handsmidda spikar. Foto: Göteborgs Energi.

Figur 31. Foto över krutkappellets södra gavel gavel, mot nordväst. Panelen är i dåligt skick men av allt att döma är den av ganska sen datering. Foto Anette Lindgren

Figur 32. Detalj över den norra gavelns gångjärn och fasdpanel. Foto Anette Lindgren

Figur 33. Krutkappellets interiör, mot norr. Byggnadens stomme är mycke välbevarad. Foto: Göteborgs Energi

Figur 34. Detalj över den södra gavelns östra grundmur, mot norr. Foto Anette Lindgren

Rya skog (1678-)

Rya skog är ett naturreservat bildat redan 1928 och består av ett 16 hektar stort område med rester av mycket gammal skog. Reservatet förvaltas av Park- och Naturförvaltningen i Göteborgs stad. En busshållplats finns vid skogens ingång och in i reservatet leder handikappsanpassade ramper och grusade gångar. Tillgängligheten får bedömas vara mycket hög och en unik plats för rekreation i Göteborg, trots sin osannolika placering mellan Skarvikshamnen, Ryahamnen och Ryaverket.

Skogen anses unik på det sättet att här finns rester av en mycket gammal skog, kanske sedan förhistorisk tid. Det äldsta kända dokumentet där Rya skog förekommer är en teckning av utsikten från Göta älvs södra strand utförd 1678 av Erik Dahlberg. På den är skog markerad där Rya skog ligger. På en karta upprättad 1760 av lantmätare Carl Scharin finns skog och äng markerade i det område vi nu kallar Rya skog.

Av äldre tiders markanvändning finns idag spår kvar i form av dikessystem och stora ekar. Ekarna har utvecklats i ett öppnare landskap då ängar och betesmarker troligen utgjorde en större andel av skogens yta. Längst i söder finns den ovan nämnda försvarsvallen från 1600-talet.

I reservatet dominerar alsumpskog men här finns också hassellundar med ek och hassel. Vanliga buskar är t.ex. hagtorn, röda vinbär, olvon och getapel. Blommor som du kan hitta här är vårblommorna desmeknopp, gullpudra, vårlök, vitsippor och svalört. Sommartid växer storrams, ormbär, humle och rödblåra här. Inom området finns rådjur, grävling och ekorre. Fågellivet är rikt med bl.a. mindre flugsnappare och rosenfink. Mindre hackspett, näktergal, härmsångare och kattuggla finns också här.

Greve Mörner - Le Comte de Mörner (1719)

I älvmynningen finns också flera fartyglämningar som kan relateras till krigshändelser. Den kanske viktigaste lämningen i denna kategori är vraket efter den svenska fregatten Le Comte de Mörner som ligger på cirka två meters djup utanför Rya Nabbe (Göteborg 453). Fartyget, som sänktes vid Tordenskjölds anfall mot Göteborg i september 1719, utgör en unik ögonblicksbild från en av Stora nordiska krigets marina skärmytslingar i Göteborg, och det har därmed ett stort vetenskapligt som pedagogiskt värde. Från samma incident finns uppgifter om att ytterligare fartyg ska ha sänkts inne vid den dåvarande marinbasen Nya Varvet. Tidigare samma år hade svenskarna själva låtit försänka flera fartyg på rad tvärs över älven mellan Nya Rabbe och Nya Varvet. Sänkningen gjordes för att kunna kontrollera sjötrafiken till och från Göteborg (Ribbing 1949:156). De sänkta fartygen finns utmärkta på en karta från år 1725–26, men det är oklart i vilken utsträckning de har överlevt senare tiders muddringar. Inom marinarkeologisk undersökning har utförts i moderna tid.

Figur 35. Karta över "Göta älvs mynningsområde. Kartan är odaterad men den härör sannolikt från perioden 1650-1685. De strategiska älvlåsen anas på bilden som platser där man gjort djupmät töver älven. Rya Nabbe syns centralt i bilden och den äldre vällen i norr syns tydligt på bilden. Norr nedåt i bild. (Krigsarkivet, SFP Göteborg 364).

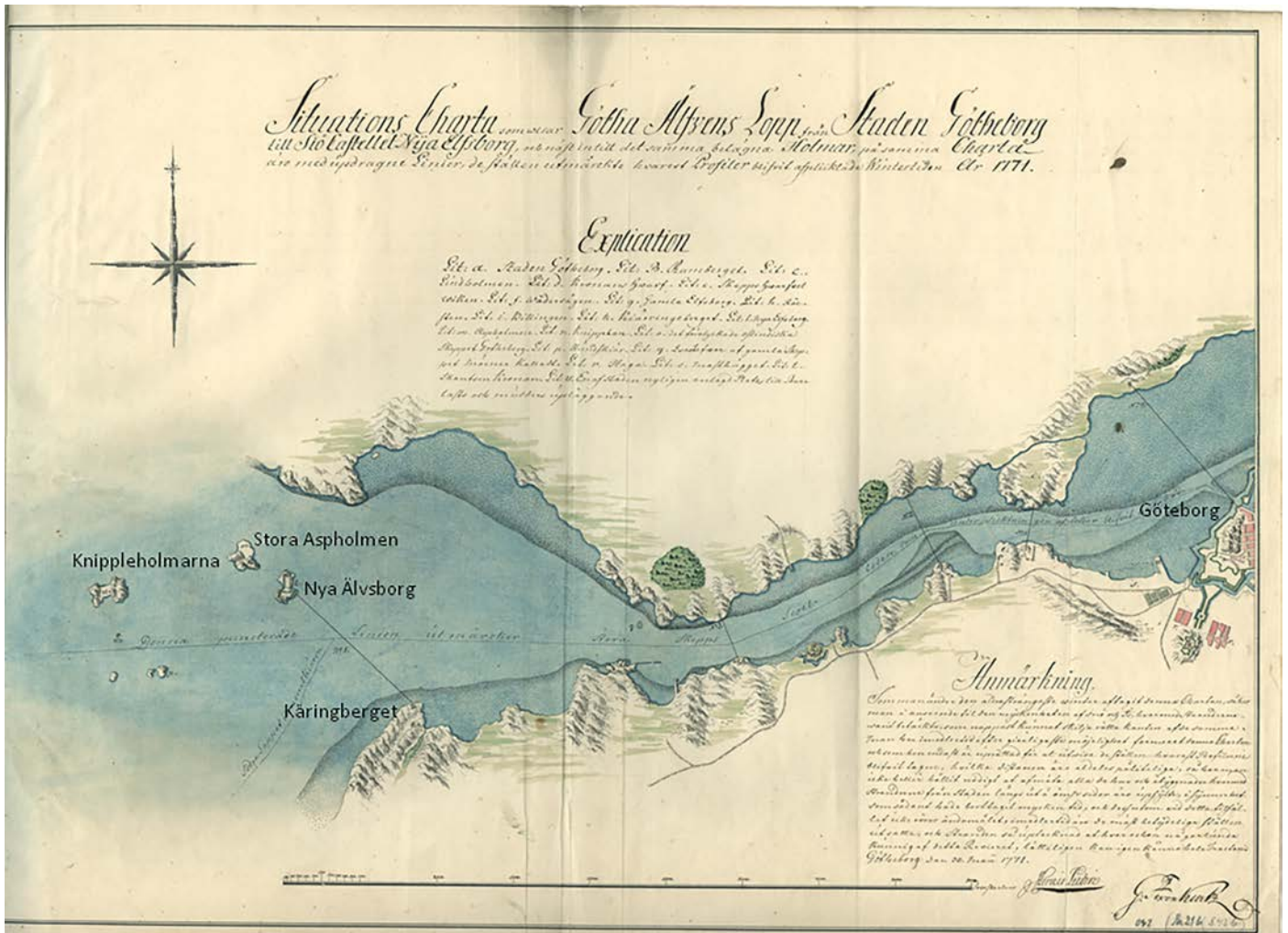
Kulturhistoriska landskap vid Göta Älvs mynningsområde med utgångspunkt i Rya Nabbe

Älvlåset – försvaret av Göta älvs mynning. Det fortifikationshistoriska berättarinnehållet

Försvaret av älvmynningen var mycket viktigt för att säkerställa makten i området. Under medeltiden fram till 1644 löstes detta med solitära försvarspunkter längre in i mynningsområdet där Älvsborg och Gullberg spelat absolut störst roll.

Efter Hannibalsfejden på 1640-talet inser man att första försvarslinjen måste upprättas längre ut i Vikefjorden. Utifrån Göta älvs mynningsområde med Nya Älvsborg som nav försvaras fästningsstaden Göteborg under de närmaste 300 åren. Rya Nabbe och Billingen spelar en mycket viktig roll under hela denna tidsperiod.

Förenklat kan denna tid delas upp i tre faser. Den första fasen är under Sveriges stormaktstid då Nya Älvsborg uppförs och fungerar som den stora skrämmande fästningen i mynningsområdet. Efter Stora nordiska kriget börjar en andra fas då ett antal mindre batterier och redutter anläggs längs älvstränderna för att förhindra ovälkommen uppsegling längs farleden. En strategi som förstärks över tid. Den tredje fasen är uppförandet av Älvsborgs fästning, vilken börjar 1899 och har Oscar II:s fort som huvudfästning. Rya Nabbe spelar en viktig roll under alla tre faserna

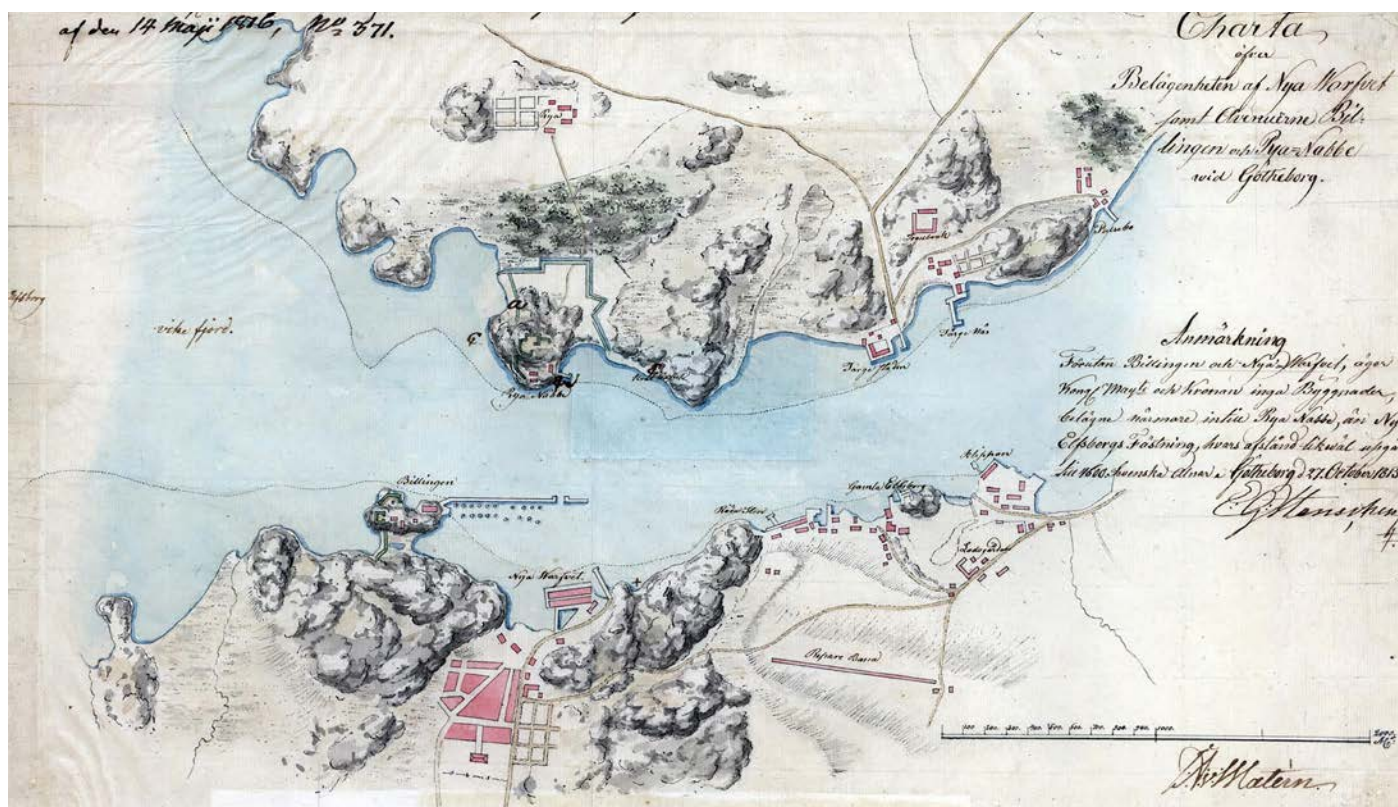
Figur 36. Karta över "Götha Älvens lopp från Staden Götheborg till SiöCastellet Nya Elfsborg" från 1771 med både västra och södra farleden utmarkerad. De strategiska älvläsen anas på bilden. Rya Nabbe och Rya skog syns centralt i bilden. (Krigsarkivet, 424:201:21b).

1. Stormaktstid 1644 – ca 1717 - Nya Älvsborg uppförs

Denna fas börjar med att danskarna använder Kyrkogårdsholmen under Hannibalfejden. Svenskarna inser då vikten att befästa holmen vilket leder till att Nya Älvsborg börjar uppföras 1653. Nya Älvsborg blir det starka yttre försvaret vilken snabbt ersätter Gamla Älvsborg och stora resurser satsas på fästningen. Under denna period är fästningen den viktigaste punkten av försvaret.

Under denna tid är naturförutsättningarna mycket viktiga och det smalare gattet mellan Rya Nabbe och Billingen blir en strategisk plats att befästa. Äldre kartor visar att den försvarsvall som än finns kvar i Rya skogs södra del är uppförd under denna period. Den finns avbildad på plan från 1659.

Konklusion: Försvaret innanför Nya Älvsborg består under denna tid består förutom fav ästningstaden själv även under denna tid av befästningen på Rya Nabbe. Upplevelsen och berättelsen av denna period i svensk historia förutsätter en koppling till Nya Älvsborg och fästningsstaden Göteborg. Det är av vikt att Rya Nabbes strategiska läge tillsammans med Lilla Billingen tvärs över Göta Älv görs begriplig i det större sammanhanget.

Figur 37 Rya Nabbe, Billingen och Nya Varvet. Karta från 1815. Krigsarkivet, 424:201:496.

2. Stora nordiska kriget och Fästningskommissionens påverkan på Älvlåset (1717–1868)

En rad mindre befästningar anläggs i samband med och i svallvågorna efter Stora nordiska kriget. Arendals redutt säkerställer försvarslinjen mellan Nya Älvsborg och fastlandet. Längs inloppet anläggs ett flertal batterier; Lilla Billingen, Carls Batteri, Käringberget och Hanebatteriet. Försvarsverken vid Billingen har även till uppgift att försvara flottbasen Nya Varvet. Billingen förstärks ytterligare på 1740-talet.

Under 1733 kom fästningskommissionens betänkande angående västkustfästningarna (Kartaschew 1994). Kommissionen drog slutsatsen att anfällen 1717 och 1719 under det Stora nordiska kriget hade visat stora brister i försvaret av älvmynningen. Nya Älvsborg var inte tillräckligt, då det var för långt över till Käringberget. Att överge Kyrkogårdsholmen var dock ännu värre då platsen gav fienden skydd vid ett eventuellt anfall. Nya Älvsborg skulle istället förstärkas.

Oroligheter under slutet av 1700-talet gör att Rya Nabbe och Lilla Billingen ytterligare förstärks och då bildar ett starkt inre älvlås vilken kompletterar det yttre älvlåset och både skyddar Nya Varvet och Göteborg. Det är i detta sammanhanget som krutkapellet nedanför Rya Nabbe uppförs

Perioden avslutas 1868 med att Nya Älvsborg avskrivs som en av rikets fästningar. De gamla fortifikationsidéerna hade blivit föråldrade.

Konklusion: Liksom under föregående period är Nya Älvsborg huvudförsvaret av älvmynningen men kompletteras av ett antal mindre skansar och batterier i hamninloppet. Den absolut viktigaste är det andra älvlåset bestående av Rya Nabbe och Lilla Billingen direkt utanför Nya Hamnen. Kopplingen mellan Rya Nabbe och Lilla Billingen är av största vikt för förståelsen av den försvarshistoriska berättelsen om fästningsstaden Göteborg.

3. Det moderna försvaret 1899–1955 – Älvsborgs fästning med Oscar II:s fort

Under slutet av 1800-talet upphörde Nya Älvsborg att fungera som fästning och det drogs upp planer för en ny fästningsanläggning. Den benämndes Älvsborgs fästning i likhet med sina föregångare och planerna stod klara 1899. Huvudanläggning blev Oscar II:s fort på Käringberget vid södra sidan av inloppet. Det finns ett flertal moderniserade befästningspunkter längs med älven och Rya Nabbe försågs med kanontorn som senast uppfördes under andra världskriget men möjligen är något äldre.

Med Oscar II:s fort som huvudfästning, med försänkingslinjer på båda sidorna om farleden samt en mineringsplan av över farleden från Käringberget till Nya Älvsborg, var mynningsområdet mycket svårt att forcera i sin samtid. Älvsborgs fästning blev det sista projektet som syftade till att skapa ett fast älvås i Göta älvs mynningsområde.

Konklusion: Oscar II:s fort är den viktigaste anläggningen för att förstå denna fas av försvarshistorien om Göteborg. Rya Nabbe spelar dock en mycket viktig roll i det övergripande försvaret av mynningsområdet och segelrännan fram till Göteborg.

Figur 38. Hamninloppet sett från Rya Nabbe med Oscar II:s fort och Käringberget till vänster. Hamnverksamheten dominerar till stora delar landskapsbilden.

Figur 39. Älvsborgsbron och Älvsborgs fästning vid Klippanområdet och det gamla sockerbruket sett från Rya Nabbe. Foto mot sydväst.

Sammanfattning av identifierade kulturmiljökvaliteter vid Rya Nabbe

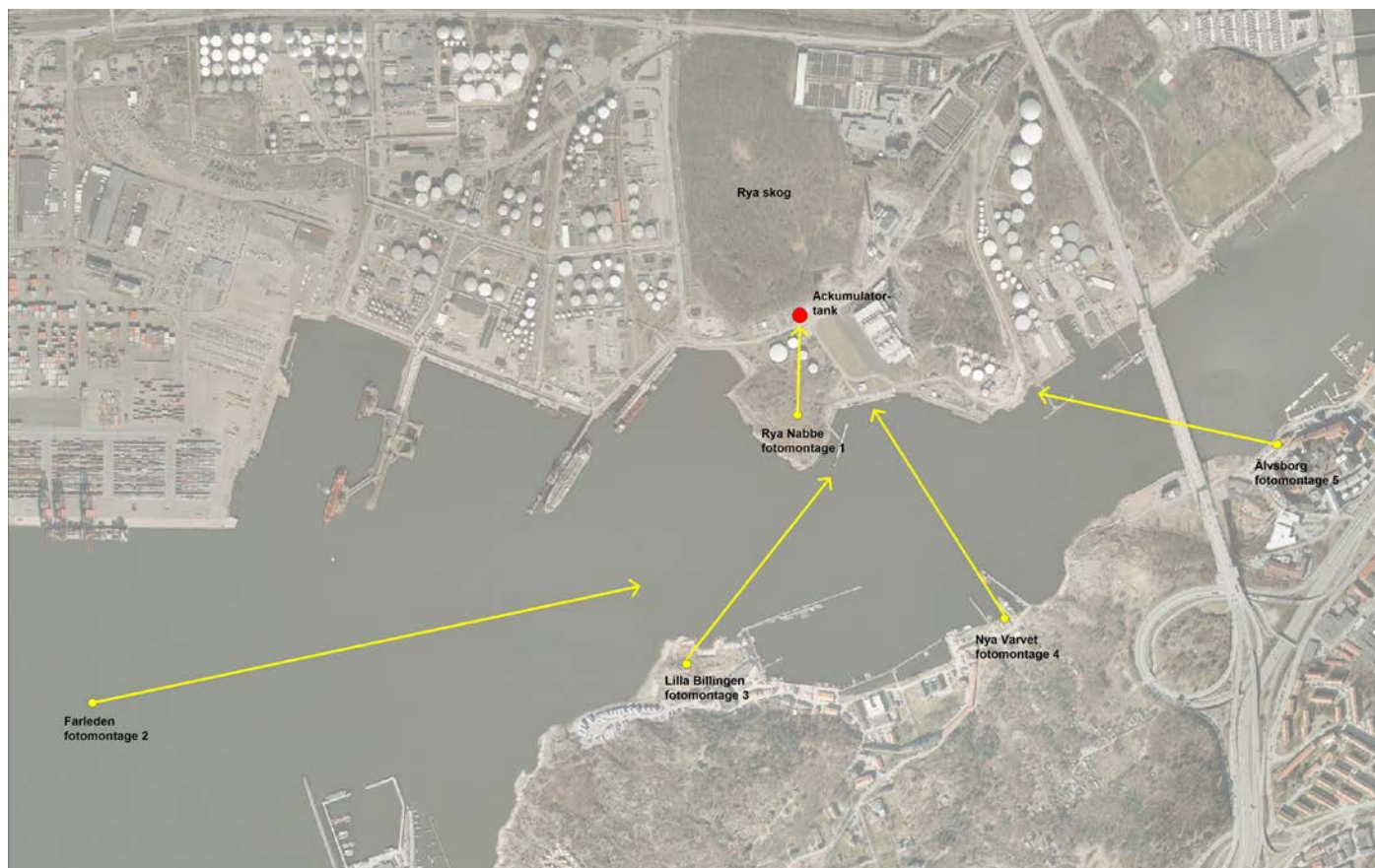
I området finns stora vetenskapliga och pedagogiska värden. Det kulturhistoriska landskap som finns inom det aktuella området får sitt värde genom det sammanhang det ingår och verkar i. Den tidigmoderna fortifikationshistoriska berättelsen i Göta Älvs mynningsområde går att utläsa i de topografiska element som inramar älvens vattenspegel, i detta underlag med utgångspunkt i Rya nabbe. Älven är att betrakta som berättelsens utgångspunkt och varifrån befästningarna haen gång haft sin utgångspunkt. I detta kulturlandskap finns det platser där berättelsen ytterligare förstärks.

Rya Nabbe är en plats som tillsammans med Lilla Billingen är en av de mest tydliga delarna av försvaret av Göteborg efter Nya Älvsborg. De bildar tillsammans en monumental port in till stadsens hamnområde och skeppsvarv. Samtidigt är upplevelsen av detta landskap ifrån Rya Nabbe påtaglig och vyerna uppströms mot öster och mot mynningen i väster ger idag en grundläggande förståelse för områdets fortifikationshistoriska historia.

Rya Nabbe bildar tillsammans med försvarsvallen i Rya skog en lämningsmiljö som är att betrakta som enhetlig. Delarna i denna lämning är mycket välbevarade men med den stora bristen att Rya Nabbe idag är åtskild från försvarsvallen i Rya skog intern förbindelseväg i Göteborgs hamn för, ledningsdragningar samt äldre oljecisterner. Dessa tidigare ingrepp i kulturmiljön är till stora delar reversibla.

Akkumulatortankens påverkan på kulturmiljön vid Rya Nabbe

För att kunna förstå hur den planerade utvecklingen av det aktuella området påverkar befintlig kulturmiljö har det tagits fram vyer från strategiska platser där den 60 meter höga akkumulatortanken har monterats in i bilden. Då detaljplanen för Skarvikshamnen inte var aktuell när vyerna framställdes är inte denna bebyggelse med i montagen. Detta är en brist och då det tilläts bebyggelse på upp till 25 meter. Möjligen skulle då även någon vy framtagits från Skarvikshamnen i väster.

Figur 40. Översikt över riktningar för vyer i de framtagna fotomontagen. Bild av Liljewall.

Figur 41. Fotomontage 1 med akkumulatortank på föreslaget läge med vy från Rya Nabbes topp med Rya kraftvärmeverk till höger. Med förbehåll för att upplevelsen skulle bli annorlunda vid andra årstider med avlövdad vegetation. Rya skans ligger upp till vänster inne i vegetationen och utanför bilden. Bildmontage av Liljewall.

Figur 42. Fotomontage 2 med ackumulatortank på föreslaget läge med vy från älvmynnningen och farleden i väster med Lilla Billingen och Nya Varvet itill höger och Rya Nabbe och Rya skog till vänster. Mitt i bild tronar Älvsborgsbron. Bildmontage av Liljewall.

Figur 43. Fotomontage 3 med ackumulatortank på föreslaget läge med vy från Lilla Billingen i sydväst med Älvsborgsbron till höger och Rya Nabbes och Rya skog till vänster. Bildmontage av Liljewall.

Figur 44. Fotomontage 4 med ackumulatortank på föreslaget läge med vy från Nya Varvet i söder med Rya kraftvärmeverk till höger och Rya Nabbes västligaste del till vänster. Bildmontage av Liljewall.

Figur 45. Fotomontage 5 med ackumulatortank på föreslaget läge med vy under Älvsborgsbron från Gamla Älvsborg i sydost med Rya kraftvärmeverk mitten och Rya Nabbes till vänster. Bildmontage av Liljewall.

Analys av vyer med fotomontage av ackumulatortank

Vyerna med fotomontage av den 60 meter höga ackumulatortanken är gjorda i syfte att se hur kulturmiljön påverkas av den förändrade landskapsbilden. Vyerna är gjorda utifrån olika perspektiv från söder. Den främsta anledningen är att det är från detta håll som den förändrade landskapsbilden i huvudsak kommer att upplevas. Undantaget är personal i hamnen och vid Göteborgs energi som dagligen kommer uppleva tanken från andra håll. Här kommenteras inte val av arkitektonisk framtoning. En stark färg ger tanken mera karaktär och tar givetvis mer av utrymmet än en nedtonad färg.

Slutsatsen är att den föreslagna byggnadsvolymen kommer att bli ett starkt nytt dominerande inslag i landskapbilden och påverka upplevelsen av den samlade kulturmiljön vid Rya Nabbe mycket negativt. Detta blir särskilt tydligt från farleden från sydost men även utblickarna från Lilla Billingen och Nya Varvet kommer att påverkas starkt negativt. Däremot kommer inte upplevelsen av Rya Nabbe och Rya skog från sydost och Gamla Älvsborg att påverkas nämnvärt.

Här kan även sägas att den mäktiga 1600-talsvallen i Rya skog idag är i princip okänd av den gemene Göteborgaren. Ackumulatortanken kommer att överskugga vallen och påverkan av upplevelsen av vallen kommer att vara mycket negativ.

Tålighetsanalys: Kritiska punkter samt identifierade kulturmiljökvaliteter och värden

Övergripande analys

Den kulturmiljö som är av störst betydelse för de aktuella planområdena är den tidigmoderna fortifikationshistorien med riksintresset Nya Älvsborg längre ut i mynningsområdet samt hela den försvarsmiljö som byggts upp i det omgivande landskapet. Försvaret av mynningsområdet är en av Göteborgs viktigaste kulturmiljöer och nödvändigt för att förstå Göteborgs tillkomst och tillväxt som en viktig befästningsstad av nationellt intresse. I detta sammanhang har Rya Nabbe som del av ett inre älv-lås en mycket stor betydelse.

Vad gäller påverkan på kulturmiljövärden och rekreationsvärden bör man betänka den kumulativa påverkan som hamnens utvidgning och övrig verksamhet haft på det omgivande kulturlandskapet. Ett flertal cisterner har byggts i området samt större ledningsstråk delar lämningen i två delar där den äldre försvarsvallen hamnar i en svårgripbar kontext i Rya skog. Fler markanta tillägg riskerar att på ett grundläggande sätt ytterligare påverka den visuella upplevelsen av kulturmiljöns berättarinnehåll, det vill säga försvaret av älvmynningen och hur det förändrats över tid, framförallt från mitten av 1600-talet fram till 1800-tal.

Förståelsen av älv-låset och skansanläggningen vid Rya Nabbe

Förståelsen av älv-låsets funktion och betydelse för Göteborgs historia är beroende av att Rya Nabbe kan läsas samman med det vattenrum med omgivande landskap som befästningen fortfarande befinner sig i. Den rumsliga upplevelsen av den försvarsgräns som bildas av Rya nabbe och Lilla Billingen med den direkt innanför belägna Nya Hamnen är fortfarande tydlig och därmed betydelsefull för förståelsen av Göteborgs försvar och stadens tillkomst.

Rya Nabbe är idag ett otillgängligt naturområde där lämningarna efter försvaranläggningen är mycket välbevarade och tydliga. Både rester av vallar uppe på toppen samt lämningar efter det söder om lägre belägna batteriet är mycket tydliga. Utsikten mot älvmynningen och uppströms mot Älvsborg är påtagligt visuell. På östsidan finns ett krutkapell från tidigt 1800-tal bevarat, det enda i Göteborgsområdet. Även den äldre försvarsvallen inne i Rya skog är en imponerande lämning till sin höjd och längd och är att betrakta som mycket välbevarad.

Påverkan från reversibla tillägg

I anslutning till Rya Nabbe finns ett antal oljecisterner vilka försämrar kopplingen till försvarsvallen i söder. En väg samt större ledningsdragning och ett kraftigt elstängsel mot Rya skog ger ytterligare negativ påverkan på lämningen som helhet. Denna exploatering är att se som till stora delar reversibel. Om cisternerna togs bort skulle kopplingen mellan lämningarnas delar omedelbart förstärkas. Framtida exploatering i området bör således noga förhålla sig till kulturmiljöns höga värden. Utgångspunkten bör vara de upplevelsemässigt och pedagogiskt höga identifierade värdena samt kopplingen till Rya skog. De rekreationsvärden som denna kulturmiljö genererar för besökare har en väldigt stor utvecklingspotential.

Figur 46. Rya Nabbe och Rya kraftvärmeverk från Nya Varvet i söder.

Visioner och kulturhistoriska möjligheter i Göta älvs mynningsområde

Huvudsyftet med detta kulturmiljöunderlag är att beskriva befintlig kulturmiljö. Det är nödvändigt med en djupare analys för att belysa hur de höga kulturmiljövärdena bäst kan upplevas och vad som krävs av utrymmet runt lämningarna för att minimera skadan på Rya Nabbe och det fortifikationshistoriska berättarinnehållet. En sådan analys faller utanför ramarna för detta underlag. Här presenteras några förslag i vilken riktning området bör utvecklas.

Tillgänglighet

Rya Nabbes höga upplevelse- och rekreationsvärden bör utvecklas med fokus på tillgänglighet och koppling till Rya skog. Kulturmiljön är av så stort intresse så att allmänhet bör kunna besöka Rya Nabbe. Ett alternativ vore att bygga en förbindelse mellan Rya skog och Rya Nabbe vilket även återigen skulle lyfta upp försvallen i norr. En sådan förbindelse skulle kunna utformas på olika sätt, men där säkerheten för Göteborgs hamn bibehålls

Området borde arbetas med pedagogiskt så att Rya Nabbes plats i ett större sammanhang blev begripligt i förhållande till fästningsstaden Göteborgs framväxt. I en förlänging bör berättelsen även förstärkas på Lilla Billingen, Rya Nabbes pendang åt fastlandssidan.

Det är även tilltalande att tänka sig visnar på älven där ett av flera stopp kan vara just Rya Nabbe. Detta skulle ytterligare förstärka tillgängligheten till platsen men även göra Rya skog till en relativt centralt belägen parkmiljö då viadukten kan fungera på båda hållen.

Krutkapellet

Krutkapellet är i många delar mycket välbevarat. Det är dock på väg mot ett snabbt förfall. Krutkapelletts bevarande bör säkerställas i plan samt byggnadsminnesförklaras. Dess överlevnad bör säkerställas med upprätthållande av vård- och underhållsplan med riktade antikvariska insatser.

Krutkapellet har en intressant möjlighet att bli en nod i berättelsen om Rya Nabbe som showroom eller visit center. En plats där kunskapen fömedlas i en genuin och autentisk miljö. Här kommer förståelsen för befästningsanläggningens roll i försvaret av fästningsstaden Göteborg att ge vistelsen ett djupare innebörd.

Figur 47. Visionsförslag hur området vid Rya Nabbes kulle kunna utvecklas och bli mera tillgängligt för en historieintresserad och naturintresserad allmänhet. Med regelbundna båtturer skulle även tillgängligheten till Rya skog öka.

Referenser

Edvinger Wennstedt, Britta. 2013. *Göteborgs hamn. Kultruhistorisk förstudie*. Arkeologacentrum AB. AC_RAPPORT 1307.

Herklint, M., Lind, O. & Sedenmalm, S. 2008. *Göteborg: kulturmiljöer av riksintresse*. Rapport 2008:08. Göteborg: Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län.

Hillgren, A. 2006. *Befäst i väst. Hamn- och garnisonsstaden Göteborg*. Programhandling, förstudie.

Höglund, P., Olsson, A. & Rydbom, L. 1999. *Nya Älvsborgs fästning – ett riksintresse i Göteborgs hamn*. Rapport 1999:28. Uddevalla: Bohusläns museum.

Kartaschew, K. von 1994. *Frihetstidens fästningskommissioner*. Stockholm: Fortifikationsförvaltningen.

Lagerberg, C. 1902. *Göteborg i äldre och nyare tid*. Göteborg: Zachrisson.

Ljungberg, V. 1924. *Göteborgs befästningar och garnison*. Göteborg: Göteborgs jubileumspublikationer.

Sammanfattande plan: befästningspunkter i älvmynningen

Planen visar viktiga historiska försvarspunkter i älvmynningen med deras relation till Nya Älvsborg. De olika befästa punkterna har haft olika betydelse över tid och ibland övergivits och uppförts igen. Sammantaget visar de en komplex bild av försvaret av Göteborg mot havet och visar med all tydlighet att man över tid förstätt den strategiska vikten av ett befäst inlopp. Navet i detta försvar har under perioden 1644 till början av 1800-talets första hälft varit Nya Älvsborg.

Nya Älvsborg – Kyrkogårdsholmen (1644-1868)
Kyrkogårdsholmen befästs 1644 av danskarna och provisoriskt av svenskarna året efter. Under 1650-talet grundläggs den anläggning vi känner till idag. Fästningen brukas fram till början av 1800-talet. På 1830-talet beslutas det att avbestycka Nya Älvsborg. **Lämningar idag:** I det närmaste intakt befästningslämning.

Stora och Lilla Aspholmen (1680-1900-tal)
Aspholmarna har fyllt en mycket viktig funktion i försvaret av Nya Älvsborg och

Göteborg. De bildar tillsammans en naturlig barriär mellan Nya Älvsborg och fastlandet, men Stora Aspholmen är också en potentiell anfallspunkt. Fästningen anfalls härifrån av danskarna 1719. Mindre befästningsverk uppförs på Stora Aspholmen och sannolikt även Lilla Aspholmen. Under tidigt 1900-tal knyts Aspholmarna ihop med en försänkingslinje från Nya Älvsborg till fastlandet. Det är möjligt att ursprunget till denna försänkingslinje är äldre. **Lämningar idag:** Stora Aspholmen har tydliga lämningar som överensstämmer med kartmaterial från exempelvis 1680 (Figur 12), men också yngre befästnings-

lämningar. På Lilla Aspholmens högsta punkt finns en finns en lämning troligen uppförd efter Stora nordiska kriget 1717-1719. Försänkingslinjen är intakt mellan Nya Älvsborg, Stora Aspholmen och Lilla Aspholmen, men till stora delar borttagen norr om Stora Aspholmen.

Lilla Billingen (1644, 1719, 1741-) och Ullmunds batteri (1801)
Under Hannibalsfejden 1644 uppför danskarna en försänkning över älven mellan Lilla Billingen och Rya Nabbe. I samband med Stora nordiska kriget uppförs återigen en befästning på Lilla Billingen.

Den befästningslämning vi ser vid Lilla Billingen idag är uppförd 1741-1742. Under 1700-talets andra hälft uppförs slutligen ett mindre verk med batterier mot älven. På det låglänta partiet mellan Stora och Lilla Billingen uppförs det så kallade Ullmunds (Ulfmunds) batteri 1801. Det finns även försvarsanläggningar från modern tid på Lilla Billingen, idag tagna ur bruk. **Lämningar idag:** Mycket välbevarad befästningslämning invid Lilla Billingen. Uppe på kullen finns grundmurar, terrasser och befästningsmurar bevarade.

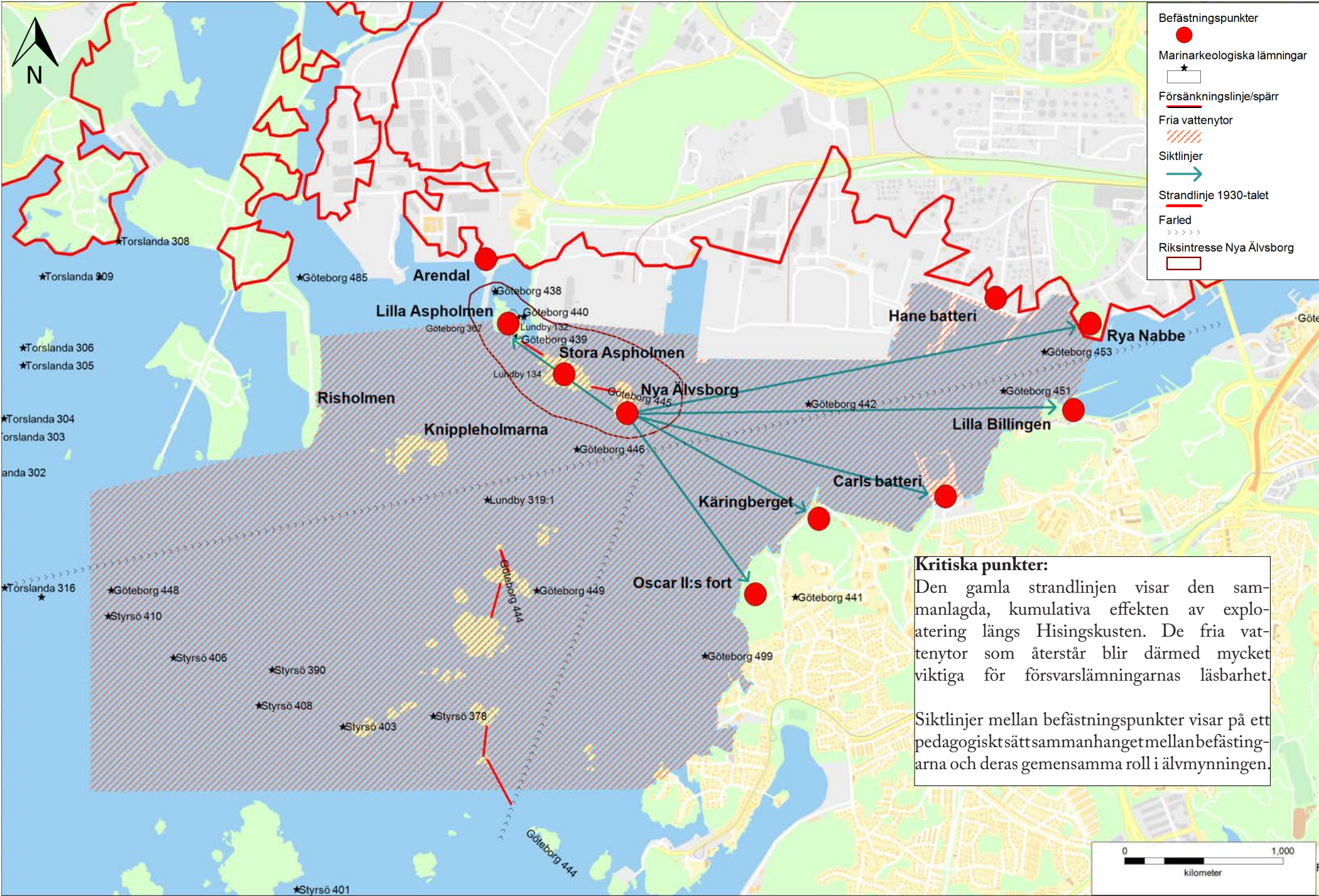
Rya Nabbe (1689, 1719, 1789-1802)
1689 uppförs ett mindre batteri vid Rya Nabbe. Under 1719 planeras en försänkning mellan Rya Nabbe och Billingen och det tidigare påbörjade batteriet förbättras. Ett nedre batteri färdigställs 1789 och 1801-1802 färdigställs mycket av det som syns upp på berget samt försvarsvallen i norr (Lundby 140). Försvarsvallen har troligen ett ursprung i 1600-talet. Det finns även försvarsanläggningar från modern tid på Rya Nabbe, idag tagna ur bruk. **Lämningar idag:** Grundmurar och vallar bevarade på kullen och terrassen nedanför. Åt öster står ett intakt krutmagasin uppfört under tidigt 1800-tal.

Hane batteri (1719-)
Här uppförs sannolikt ett mindre batteri under Stora nordiska kriget 1719. **Lämningar idag:** Inga kända lämningar bevarade.

Carls batteri och batteriet på Karingberget (1719-)
I samband med Stora nordiska kriget 1717-1719 uppförs två batterier på fastlandet, ett på nuvarande Tängudden utanför Billingen samt ett på Karingberget. Båda hade till uppgift att förstärka försvaret av inloppet tillsammans med Hane batteri. **Lämningar idag:** Inga kända lämningar bevarade.

Arendals redutt (1719-)
Arendals redutt fungerar som ett inre försvar av fortifikationslinjen mellan Hisingen och Nya Älvsborg och färdigställs 1719 i samband med Stora nordiska kriget. **Lämningar idag:** Arendals redutt sprängdes bort i samband med utbyggnad av hamnen 1972. Inga lämningar bevarade.

Älvsborgs Fästning – Oscar II:s fort (1899-1955)
Fortet uppförs i huvudsak 1904-1907. Anläggningen består av nedsprängda gångar och bergrum och är bestyckad med två stycken 24 cm kanoner. Redan på 1930-talet anses fortet omodernt och 1955 upphör den militära funktionen. I Älvsborgs fästning ingår även Götiska batteriet på Karingberget, ett mindre batteri på Stockholmsskären samt spär- anläggningar (försänkningar) norr och söder om farleden. **Lämningar idag:** Oscar II:s fort är idag välbevarat och ett tydligt blickfång i mynningsområdet. Oklart om det finns några lämningar kvar efter Götiska batteriet. Stora delar av försänkningarna finns kvar välbevarade både norr och söder om farleden.

Figur 38. Viktiga historiska försvarspunkter i älvmynningen.

Sammanfattande plan: fortifikationshistoriska landskap i Göta älvs mynningsområde

Älvlåset – försvaret av Göteborg

Efter Hannibalsfejden 1644 inser man att farleden måste befästas längre ut i Vikefjorden. Härifrån försvaras fästningsstaden Göteborg och Göta älvs mynningsområde med Nya Älvsborg som nav under de närmaste 300 åren. Här delas denna tid upp i tre faser som uppvisar tre olika landskap. Den första fasen är under Stormaktstiden när Nya Älvsborg är den stora fästningen i mynningsområdet. Efter Stora nordiska kriget börjar en andra fas då ett antal mindre batterier och redutter anläggs längs älvstränderna. Den tredje fasen är uppförandet av Älvsborgs

fästning, vilken börjar 1899 och har Oscar II:s fort som huvudfästning. Nya Älvsborg blir då bara en del i försänkingslinjen.

Fas 1: Stormaktstid 1644 – ca 1717. Nya Älvsborg uppförs.

Denna fas börjar med att danskarna använder Kyrkogårdsholmen under Hannibalfejden. Svenskarna inser då vikten att befästa holmen vilket leder till att Nya Älvsborg börjar uppföras 1653. Nya Älvsborg blir det starka yttre försvaret vilken snabbt ersätter Gamla Älvsborg. Under denna period är fästningen den viktigaste punkten av försvaret, men naturförutsätt-

ningarna är mycket viktiga. En topografisk fördel kunde snabbt bli en nackdel. Aspholmarna bildade till exempel en barriär, men var även tänkbara anfallspunkter.

Landskapet: Skärgården är i sig en del av försvaret under denna tid. För att kunna uppleva denna period i svensk historia på plats krävs att Nya Älvsborgs läge blir begripligt. Detta innebär en förståelse för varför fästningen ligger i inloppet men även tydliggörande av de vattenlandskap som Kyrkogårdsholmen ligger i. Mot havet är då exempelvis Knippleholmarna fundamentala, tillsammans med Aspholmarna,

för att få en naturgeografisk referenspunkt i detta vattenlandskap. Knippleholmarna är även utsatta i det äldre kartmaterial-
et vilket ytterligare förstärker deras kul-
turhistoriska vikt i mynningsområdet.

Fas 2: Stora nordiska kriget och Fästningskommissionens påverkan på Älvsjöset (1717–1868)

En rad mindre befästningar anläggs i samband med och i svallvågorna efter Stora nordiska kriget. Arendals redutt säkerställer försvarslinjen mellan Nya Älvsborg och fastlandet. Längs inloppet anläggs ett flertal batterier (Lilla Billingen, Carls

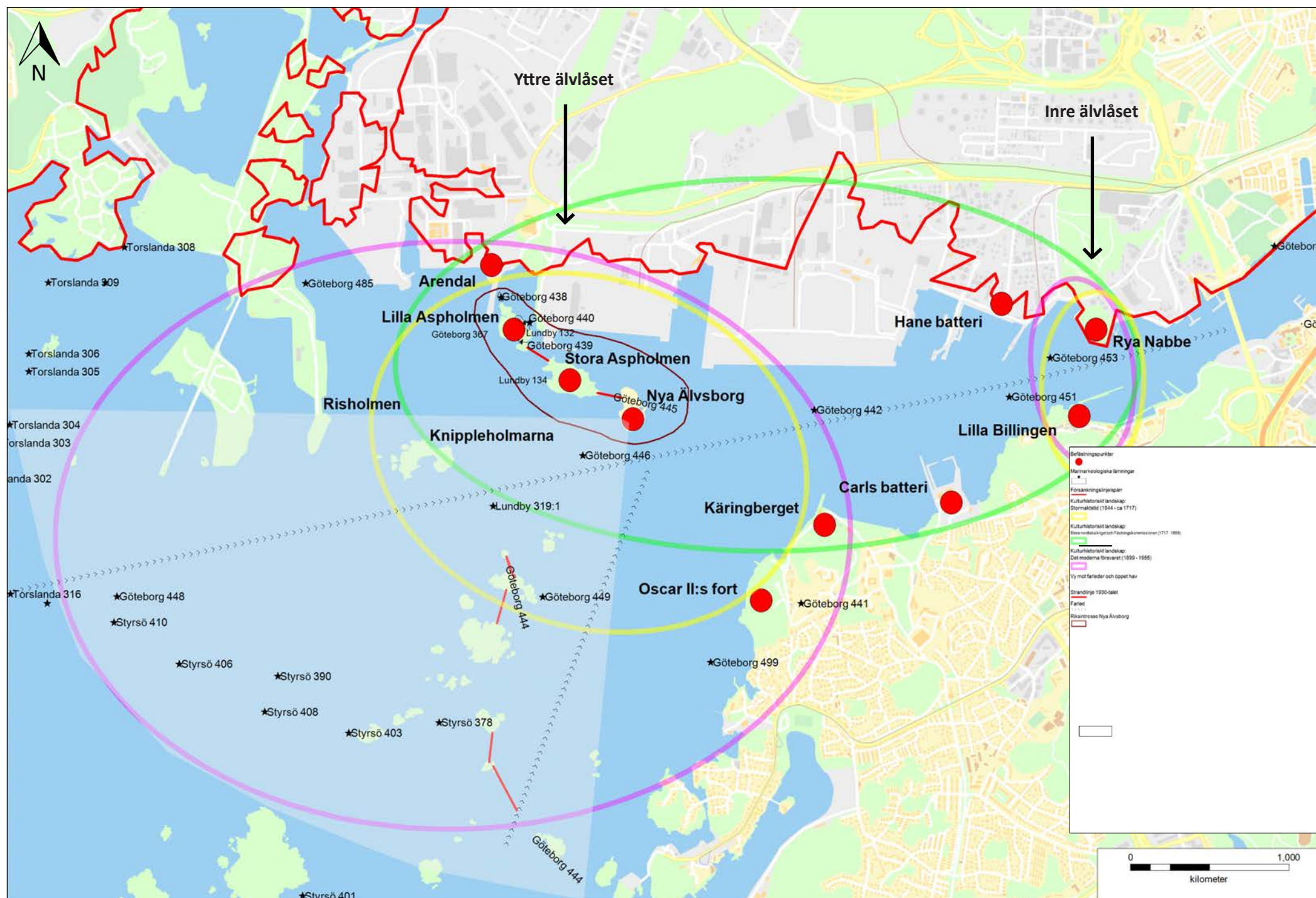
Batteri, Kåringberget och Hanebatteriet). Försvarsverken vid Billingen har även att försvara flottbasen Nya Varvet. Under 1733 kom fästningskommissionens betänkande angående västkustfästningarna. Kommissionen drog slutsatsen att anfällen 1717 och 1719 hade visat stora brister i försvaret av älvmynningen. Oroligheter under slutet av 1700-talet gör att Rya Nabbe och Lilla Billingen ytterligare förstärks och då bildar ett starkt **inre älvås** vilken kompletterar det **yttre älvlåset** och både skyddar Nya Varvet och Göteborg. Perioden avslutas officiellt 1868 med att Nya Älvsborg avskrivs som en av rikets fästningar. De gamla fortifikationsidéerna hade blivit föråldrade.

Landskapet: Liksom under föregående period är vattenlandskapet framför Nya Älvsborg av största vikt för förståelsen av riksintressets kulturhistoriska värden. Skyddsbarriären från Nya Älvsborg till fastlandet via Stora och Lilla Aspholmen är grundläggande i försvaret. De är begripliga endast om det vattenlandskap som återstår idag finns kvar. Flera öar är av särskild vikt för denna förståelse men särskilt viktiga är Knippleholmarna, då de är en referenspunkt mellan dagens landskap och de äldre kartorna. Även vattenlandskapet uppströms Nya Älvsborg är av stor betydelse för att förstå varför alla de tidigare nämnda befästningspunkterna var nödvändiga.

Fas 3: Det moderna försvaret 1899–1955 – Älvsborgs fästning med Oscar II:s fort

Under slutet av 1800-talet upphörde Nya Älvsborg att fungera som fästning och planer drogs upp för en ny fästningsanläggning. Den benämndes Älvsborgs fästning i likhet med sina föregångare och planerna stod klara 1899. Älvsborgs fästning blev det sista projektet som syftade till att bygga ett fast älvslås i Göta älvs mynningsområde. Med Oscar II:s fort som huvudfästning med försänkingslinjerna på båda sidorna om farleden, samt en mineringsplan av över farleden från Kärningberget till Nya Älvsborg, var mynningsområdet mycket svårt att forcera i sin samtid.

Landskapet: För att förstå denna fas i försvaret är öarna som ingår i försänkningsslinjen grundläggande. I norr har vi Aspholmarna tillsammans med Nya Älvsborg. I söder uppfördes försänkningar från Stockholmen och Svinholmarna samt från Kopparholmarna söderut via Gula skäret vidare mot Lerholmarna. Försänkningsslinjen kräver stora vattenområden för att den överhuvudtaget skall vara begriplig. Förlusten av Lilla Aspholmen är mycket olycklig i detta sammanhang.

Figur 39. Fortifikationshistoriska landskap i Göta älvs mynningsområde.